מכון ון ליר בירושלים
THE VAN LEER JERUSALEM INSTITUTE
معهد فان لير في القدس

שווית • WIPS
המרכז לקידום נשים בזירה הציבורית

עבודות שקופות בישראל

דוח מחקר למוסד לביטוח לאומי

ד"ר עמית קפלן

ד"ר מהא כרכבי סבאח

מכון ון ליר בירושלים
THE VAN LEER JERUSALEM INSTITUTE
معهد فان لير في القدس

WIPS • שוות
המרכז לקידום נשים בזירה הציבורית

עבודות שקופות בישראל

דוח מחקר למוסד לביטוח לאומי

ד"ר עמית קפלן ד"ר מהא כרכבי סבאח

ועדה אקדמית: **פרופ' חנה הרצוג, פרופ' נעמי חזן**
חוקרת אחראית: **ד"ר עמית קפלן**
חוקרת ראשית: **ד"ר מהא כרכבי סבאח**
צוות המחקר: **שמרית סלונים , הדס בן אליהו, רונה ברייר־גארב**

Invisible Work in Israel

A Research Report to the National Insurance Institute of Israel

Academic Committee: **Prof**. **Hanna Herzog**, **Prof**. **Naomi Chazan**

Principal Investigator: **Dr**. **Amit Kaplan**

Chief Researcher: **Dr**. **Maha Karkabi Sabah**

Research Team: **Shimrit Slonim, Hadass Ben Eliyahu**, **Ronna Brayer-Garb**

עורכת לשון: **אורנה יואלי־בנבנישתי**

מפיקה: **יונה רצון**

© תשע"ח-2017, הוצאת מכון ון ליר בירושלים

עיצוב וסדר: סטודיו רמי וז'קי

תוכן העניינים

תקציר **5**

א. הקדמה **6**

1. סקירת ספרות, המשגות ותיאוריות
2. מטרות המחקר ותרומתו

ב. מתודולוגיה **19**

1. שיטת המחקר
2. איתור המשתתפות/ים ומאפייניהן/ם
3. כלי המחקר: הריאיון הקבוצתי
4. ההליך המחקרי

ג. ממצאי המחקר **23**

1. עומס
2. סדר יום כשגרה
3. אחריות וניהול
4. הורות ממוגדרת
5. טיפול
6. טשטוש גבולות
7. אופני התמודדות עם דרישות העבודה השקופה
8. הצעות למדיניות

ד. מסקנות **50**

ה. המלצות **55**

1. המלצות למדידה של עבודות שקופות
2. המלצות למדיניות

רשימת המקורות **61**

נספח א: קבוצות המיקוד שהשתתפו במחקר **69**

נספח ב: סדנת פיתוח מדיניות בנושא עבודות שקופות, רשימת המשתתפות **70**

נספח ג: יום עיון בנושא עבודות שקופות, תוכנית ורשימת המשתתפות **71**

תקציר

במציאות חברתית שבה רוב הנשים עובדות בשכר ומודל שני המפרנסים הפך לדומיננטי מבחינה תרבותית ומבחינה אמפירית כאחת, עולה השאלה כיצד מתבצעת, מאורגנת ונתפסת עבודה שאינה זוכה להכרה כעבודה ואינה מקנה תגמול, עבודה המתבצעת הן בספירה הפרטית והן בספירה הציבורית. בדוח מחקר זה נכנה עבודה זו: "עבודה שקופה". בעשורים האחרונים התפתח ברחבי העולם מחקר ענף על העבודה השקופה; מחקר זה משתמש במגוון תיאוריות ומתודולוגיות ומייצר המשגות שונות. במחקר שנערך בישראל חסרות נקודות המבט המגוונות של נשים וגברים על אודות העבודה השקופה, וחסרים גם מדדים לבחינת העבודה השקופה שיתבססו על הניסיון, הידע והפרשנות של נשים וגברים. מטרתו של מחקר זה היא לפענח כיצד נשים תופסות את העבודה השקופה ומבינות את ביטוייה בספירה הפרטית ובספירה הציבורית; מה נשים חושבות על העבודה השקופה ואֵילו משמעויות הן מעניקות לה ולהשפעותיה על מישורי חיים שונים. מבחינה תיאורטית, המחקר מבוסס על ההנחה שעל מנת להבין כיצד נוצרו העבודות השקופות ומהם מנגנוני השימור שלהן בחברה, יש להביא בחשבון את הרמה המוסדית־מבנית ואת הרמה המיקרו־פרשנית. במחקר זה השתמשנו במתודולוגיה איכותנית־פרשנית, ובאופן ספציפי בשיטה של ראיונות קבוצתיים שערכנו עם נשים מקבוצות וממיקומים שונים בחברה בישראל. לצורך השוואה כללנו במחקר גם ריאיון קבוצתי עם גברים. ממצאי המחקר מלמדים כי הפעילויות המזוהות כעבודות שקופות - אחריות לעבודות משק הבית, טיפול בילדים וטיפול בבני משפחה נוספים - הן עבודות המבוצעות בדרך כלל על ידי נשים. החלוקה הממוגדרת והלא שוויונית של העבודות השקופות חוצה גבולות אתניים, מעמדיים ולאומיים. זאת ועוד, הביצוע של עבודות שקופות הוא מרכיב מרכזי בכינון הזהות המגדרית. המרואיינות תיארו את העבודות השקופות כחלק בלתי נפרד מהיומיום שלהן וממסלול חייהן: נשים מטפלות בילדיהן ובמשק הבית שלהן, נשים מטפלות בהורים המזדקנים ונשים שהן סבתות מטפלות בנכדיהן ובנכדותיהן. עוד למדנו מדברי המרואיינות כי קיים מנעד רחב של אפיונים של עבודות שקופות וכי מנעד זה אינו חופף לחלוקה שהתמסדה בסדר החברתי המודרני בין הספירה הפרטית לספירה הציבורית. המחקר פורש את האופנים המגוונים שבהם העבודות השקופות משמשות מנגנון חברתי־תרבותי של שימור היחסים ההיררכיים בין הפרטי לציבורי. על בסיס ממצאי הראיונות הקבוצתיים, אנו מציעות מדדים לאמידת העבודה השקופה בישראל שיכולים לשמש במחקרים כמותניים. למחקר זה יש אפוא שלוש תרומות: ראשית, הוא מעניק נראוּת לעבודות הבלתי נראות והבלתי מתוגמלות, הנעשות על פי רוב על ידי נשים, ומציב אותן במרכז סדר היום המחקרי והחברתי. שנית, הוא מציג הבנה מעמיקה ורגישה לאופן שבו נשים ממשיגות ומפרשות עבודות אלו. ושלישית, הוא מפתח כלי למדידת העבודות השקופות שעושות נשים רבות, כולל נשים המוגדרות בחוק "עקרות בית", ובכך הוא מקדם את ההכרה בעבודות השקופות כבסיס לזכויות חברתיות.

א. הקדמה

מחקר זה מטרתו לבחון כיצד נשים ממיקומים שונים בחברה בישראל תופסות את מה שמכונה "עבודות שקופות" (invisible work). בעקבות העלייה הניכרת שחלה בעשורים האחרונים בהשתתפותן של נשים בכלל ושל אמהות לילדים קטנים בפרט בשוק העבודה, ולנוכח התמסדותו של דגם שני המפרנסים (שטייר 2010), עולה השאלה כיצד מתארגנת ומבוצעת כל אותה עבודה המייצרת שירותים ורווחה אך אינה מזֻהָּה בשכר, אינה נכללת בהגדרות הפורמליות של "עבודה" ופעמים רבות כלל אינה מזוהה כעבודה. המחקר המקיף שנעשה בתחום זה מאז שנות השבעים, בהתבסס על מגוון מתודולוגיות ותפיסות תיאורטיות, העלה כי התשובה לשאלה זו קשורה הדוקות לאי־שוויון המגדרי. חלוקה לא שוויונית של העבודות השקופות והיעדר הכרה בחיוניותן החברתית הם בין המנגנונים המרכזיים בשעתוק האי־שוויון המגדרי בעידן העכשווי (פרייזר 2017). בפרק זה נסקור את ההמשגות השונות שניתנו לעבודות השקופות בספרות המחקר הקיימת, נתאר את הממצאים העיקריים העולים מן הספרות ונציג בקצרה את התיאוריות המרכזיות המשמשות להסבר הדפוסים הקיימים.

1. סקירת ספרות, המשגות ותיאוריות

לאורך השנים הושקע מאמץ מחקרי רב בניסיון להגדיר מהי אותה עבודה שקופה ובלתי נראית. אחת מנקודות המוצא של הדיון היא כי בחברה הקפיטליסטית התמסדה הבחנה בין פעילות המזוהה ומוגדרת מבחינה חברתית ותרבותית כ"עבודה" לבין פעילות המוגדרת כ"לא עבודה" (Kaplan Daniels 1987). הבחנה זו, שצמחה עם עליית הקפיטליזם, היא חלק מהסדר החברתי המודרני והיא קשורה הדוקות להבחנה שהתפתחה בליברליזם בין שני תחומים נפרדים, ממוגדרים והיררכיים: התחום הפרטי והתחום הציבורי (הרצוג 1995). בסדר החברתי המודרני, שחרת על דגלו את האידיאל הליברלי הקובע כי כל בני האדם נולדו שווים ויש להם זכויות טבעיות שוות, ההפרדה בין הפרטי לציבורי משמשת מנגנון מרכזי לשימור האי־שוויון המגדרי והדרת הנשים (הרצוג 2009).

מחקרים שבחנו על פי אֵילו קריטריונים חברות קפיטליסטיות מבחינות בין "עבודה" ל"לא עבודה" העלו כי מאפיין המפתח של "עבודה" בעולם הקפיטליסטי הוא פעילות שתמורתה מקבלים תשלום (פולברה 1996; Kaplan Daniels 1987). בהתאם להיגיון זה, כל פעילות שניתן עליה תשלום היא עבודה מעצם הגדרתה, ואילו כל פעילות שאינה מזכה בתגמול כספי אינה מוכרת כעבודה - גם אם היא מפרכת וחיונית, דורשת מיומנויות וכרוכה במאמצים רבים. אולם כפי שהראתה ננסי פולברה (1996) במחקרה על אודות "עקרת הבית והחשבונאות הלאומית", מה שחשוב איננו הפעילות עצמה אלא האופן שבו היא מוגדרת מבחינה חברתית ופוליטית. פולברה, שחקרה את ההיסטוריה של מפקדי האוכלוסין באנגליה ובארצות הברית, הראתה כי המושג "עקרת בית לא יצרנית" התמסד במהלך המאה התשע־עשרה, מתוך מפגש בין כוחות אידיאולוגיים, כלכליים ופוליטיים.

בתחילת המאה התשע־עשרה נחשבה עבודת הבית לבעלת ערך ותרומה יצרנית לקיום משק הבית והחברה. בהתאם לכך, אלו שביצעו אותה - נשים שעיקר עבודתן הייתה טיפול במשפחותיהן - נחשבו לנשים עובדות. בתחילת המאה העשרים התמסדה הגדרה חדשה של העבודה כפעולה בעלת ערך שוק, דהיינו פעולה המייצרת רווח כספי. בעקבות זאת עבודת הבית והטיפול בילדים הוגדרה כחסרת ערך שוק, כ"לא עבודה", ואלו המבצעות אותה - נשים שעיקר עבודתן הייתה טיפול במשפחותיהן - נדחקו לקטגוריה של "תלויים באחרים", בצוותא עם תינוקות, ילדים, חולים וקשישים.[1] העולם הקפיטליסטי והמודרני יצר אפוא אידיאליזציה של הפרדות והבחנות: הפרדת העבודה מהבית; הבחנה בין העולם הציבורי, שבו גברים יוצאים מהבית כדי לעבוד, לבין העולם הפרטי, שבו נשים נשארות בבית כדי לגדל משפחה; והבחנה בין עובדים פרודוקטיביים ויצרניים (גברים שעובדים עבודה "אמיתית" תמורת שכר) לבין עובדות לא יצרניות (נשים המגדלות את אותם עובדים "אמיתיים", מטפלות בהם ותומכות בהם). על אף ההמלצות שעלו ממחקרים שונים לשנות את ההבחנה בין מה שמוגדר "עבודה" לבין מה שמוגדר "לא עבודה", ולמרות השינויים הרבים במערכות המדידה הלאומיות (אנדבלד והלר 2017), הבחנה זו מאפיינת גם כיום את שיטות המדידה ואת המדיניות במדינות רבות.

אם כן, לפי המשגה זו, האופן שבו המושגים "עבודה" ו"לא עבודה" נתפסים ומובנים קשור לשלושה מרכיבים בתרבות הקפיטליסטית: הראשון הוא ההבחנה בין התחום הפרטי לתחום הציבורי; השני הוא חשיבות התשלום הכספי; והשלישי הוא השפעת המגדר על ההכרה בפעילות מסוימת כעבודה, וכאשר היא מזוהה כעבודה - השפעת המגדר על הערך המוענק לה. השילוב בין רעיונות אלו יוצר תפיסה מצמצמת של עבודה, המפחיתה מהערך המיוחס לעבודת נשים (Kaplan Daniels 1987). כנגד המשגה מקובלת זו הציעה ארלין קפלן דניאלס הגדרה חדשה למושג עבודה, כך שיכלול גם את כל אותן עבודות שקופות. לפי הגדרה זו:

> המושג עבודה צריך לכלול הן את העבודה המתבצעת בעולם הפרטי של הבית, הן את העבודה ההתנדבותית שמתבצעת בספירה הציבורית, והן את העבודה הרגשית שמתבצעת בספירה הפרטית והציבורית גם יחד [...] המשגה מחדש זו של מושג העבודה אין משמעותה כי כל המרכיבים הכלולים בעבודה צריכים להיות מתוגמלים בשכר (Kaplan Daniels 1987, 412).

בהמשך לתפיסה זו, ובניסיון להכיר בעבודות השקופות כעבודה, החלה להתמסד בספרות הפמיניסטית והסוציולוגית הבחנה בין עבודה בשכר (paid labor) לעבודה שאינה בשכר (unpaid labor). ואולם, בין מסיבות מתודולוגיות ובין בשל תפיסות מוקדמות, מחקרים רבים מתמקדים רק בסוג אחד של עבודה שקופה: זאת הנעשית בספירה הביתית והמוגדרת עבודת בית (domestic work) (Jensen e*t al.* 2009).

עבודות בית הן עבודות שאינן מתוגמלות בשכר ומטרתן לספק את תנאי הקיום של חברי המשפחה ו/או הבית. במחקר מושם דגש על מטלות שונות במשק הבית (כגון ניקיון,

1 לדיון מקיף במחקרה של פולברה ראו ברקוביץ 1996.

בישול, קניות, כביסה), ניהול תקציבי של משק הבית, תשלום חשבונות והקצאת משאבים לצרכים השונים. אף שהגדרה זו יכולה לכלול גם טיפול בילדים ותמיכה רגשית, מחקרים רבים אינם כוללים היבטים אלו במושג "עבודות בית"; לדברי סקוט קולטרן זהו חסר במחקר הקיים (Coltrane 2000). זאת ועוד, מחקרים טוענים כי חשוב להבחין בין עבודת הבית (housework)[2] לבין עבודת הטיפול (care work) (ראו למשל Kan *et al*. 2011), מאחר שעבודות אלו זוכות למשמעות שונה אצל נשים ואצל גברים, וכן בשל משך הזמן השונה המוקדש לכל אחת מהן: במרבית המדינות וללא קשר למגדר, אנשים מקדישים שעות רבות יותר לעבודות הבית בהשוואה לטיפול בילדים (Bianchi *et al*. 2012; Raz-Yurovich 2016).

המושג "עבודת טיפול" הוא שנוי במחלוקת והשימוש בו מגוון (לסקירה ראו Daly and Lewis 2000). המשותף לדנים במושג זה הוא הניסיון להיחלץ מהתפיסה הבינארית היוצרת היררכיה בין עבודה יצרנית מוערכת ומתוגמלת לבין עבודה טיפולית, הנתפסת לא יצרנית. היררכיה זו באה לידי ביטוי הן בתגמול שעבודות טיפול למיניהן זוכות לו בשוק העבודה והן במישורי אחרים של עשייה חברתית. אחת ההמשגות התיאורטיות הרווחות בעשור האחרון מציגה את עבודת הטיפול כ"טיפול חברתי" (social care) ומתייחסת להיבטיה הרב-ממדיים (Daly and Lewis 2000; Jensen *et al*. 2009). לדברי מרי דאלי וג'יין לואיס, למושג עבודת הטיפול שלושה ממדים (Daly and Lewis 2000). הממד הראשון, טיפול כעבודה, מדגיש הן את הטיפול כפעולה והן את היותן של הנשים המטפלות - עובדות. ממד זה מאפשר השוואה בין עבודת הטיפול לבין סוגים אחרים של עבודה ומפנה את המבט לשאלה באילו תנאים היא מבוצעת. הוא מאפשר לבחון: האם זו עבודה בשכר או עבודה שאינה בשכר? האם זו עבודה פורמלית או בלתי פורמלית? ומה תפקיד המדינה והמדיניות בקביעת הגבולות הללו? הממד השני ממקם את עבודת הטיפול במסגרת הנורמטיבית של אחריות ומחויבות, מתוך תפיסה כי מדובר ביחסים חברתיים. הממד השלישי רואה את הטיפול כפעילות שיש לה מחיר, הן כלכלי והן רגשי, לאורך הגבולות שבין הפרטי לציבורי. על בסיס תפיסה רב-ממדית זו מציעות דאלי ולואיס כי עבודות הטיפול הן "הפעילויות והיחסים הכרוכים במילוי הדרישות הפיזיות והרגשיות של ילדים ומבוגרים תלויים, כמו גם המסגרות הנורמטיביות, הכלכליות והחברתיות שבהן פעילויות אלו מבוצעות" (Daly and Lewis 2000, 285). הגדרה זו מדגישה כי עבודת הטיפול היא תמיכה שאנשים מעניקים לאחרים הזקוקים לטיפול, ומכאן שהיא מדגישה את יחסי התלות הנוצרים במסגרת עבודת הטיפול. עוד מדגישה ההמשגה כי מדובר בטיפול המבוסס על אתיקה ורגשות של מחויבות מוסרית. עבודת הטיפול הלא פורמלית נעשית לרוב במשקי הבית הפרטיים. עבודת הטיפול בילדים נעשית בעיקר על ידי ההורים וגם על ידי המשפחה המורחבת, ואילו את עבודת הטיפול במבוגרים עושים על פי רוב בן/ת הזוג והילדים. בחברה המתועשת, על פי רוב נשים הן אלה שמבצעות את עבודת הטיפול - והן מבצעות אותה ללא שכר, מה שתורם בתורו להבניה של שוק עבודה לא שוויוני מבחינה מגדרית.[3]

2 ובכלל זה עבודת הבית השגרתית (routine housework) ועבודת הבית הלא שגרתית (non-routine housework), ראו למשל Carlson and Lynch 2017.

3 Bianchi *et al*. 2000; 2012; Kan *et al*. 2011

על מנת להבין את אופייה ואת מאפייניה של עבודת הטיפול ראוי להזכיר את התופעה הגלובלית של הגירה ממדינות עניות למדינות עשירות, הגירה שניזונה בין היתר מהעלייה בדרישה לעבודות טיפול ולעבודות בית במדינות העשירות (Williams 2010). משפחות ממעמד בינוני וגבוה במדינות עשירות עושות מיקור חוץ לעבודת הטיפול ומפקידות אותה בידי מהגרות ממדינות עניות. היבט זה מעיד כי הבנה מעמיקה של עבודת הטיפול בימינו חייבת להביא בחשבון את יחסי התלות והניצול הכרוכים במיקור חוץ (שם).

הדיון על עבודת הטיפול מתקשר במחקר לדיון על אמהוּת (motherhood) בכלל ועל אידיאולוגיית האמהוּת בפרט, המגדירה תו תקן חברתי ותרבותי של "האם הטובה". התחזקות האידיאולוגיה הניאו-ליברלית והתקבלותה ככוח תרבותי מוביל הביאו להרחבת תפקידו של השוק כאחראי לפרנסה ולטיפול גם יחד, על חשבון אחריותה של המדינה. על פי אן שולה אורלוף, הניאו-ליברליזם הנחיל גם תפיסה חדשה של דמיון מגדרי, שלפיה אמהוֹת ואבות כאחד אמורים להרוויח כסף ולפרנס את משפחותיהם (Orloff 2001). ציפייה זו מתקיימת לצד התחזקות האידיאל התרבותי של "האמהוּת האינטנסיבית", אידיאל המייחס לאם אחריות בלעדית וחסרת תחליף לילדיה. לפי אידיאל זה האם אמורה להיות ממוקדת בילדיה, להקדיש להם את עיקר זמנה, להיות מעורבת מבחינה רגשית וליטול אחריות על תזונתם, על לבושם, על התפתחותם החברתית והלימודית ועל תנאי המגורים שלהם (Hays 1996). כך, אמהוֹת מוצאות את עצמן מתמודדות עם אידיאלים מתחרים, התמודדות המקבלת ביטויים שונים בקבוצות חברתיות שונות (Herbst 2013; Lavee 2016). הציווי התרבותי של האמהוּת האינטנסיבית אינו אחיד מבחינה מעמדית; הוא חל בעיקר על אמהוֹת ממעמד הביניים, הגם שיש חוקרות פמיניסטיות הטוענות כי הוא מופעל גם על אמהוֹת ממעמדות מוחלשים יותר (Hennessy 2009).

עינת לביא טוענת כי השיח הניאו-ליברלי אינו סותר את שיח האמהוּת האינטנסיבית אלא מחלחל אליו. יחד הם מכוננים את מה שהיא מכנה "האם הניאו-ליברלית" (the neoliberal mom) ומפתחים סוג חדש של "מוסר אמהי", שלפיו אמהוּת טובה מוגדרת לא רק על ידי דרישות כלליות כגון טיפול ומסירות אמהית, אלא על ידי אחריות אישית של האם להשתלבות העתידית של ילדיה בחברה (Lavee 2016). בהקשר הישראלי זהו היבט מרכזי במיוחד, שכן האמהוּת מכוננת כתרומתן המרכזית של נשים יהודיות לטוב המשותף (ברקוביץ 1999). זאת ועוד, שיעורי הילודה בישראל הם הגבוהים ביותר בכל מדינות OECD (ממוצע של 3.10 ילדים לאישה לעומת ממוצע של 1.7 במדינות OECD (OECD 2017), ושיעורי התעסוקה בקרב אמהוֹת בכלל ובקרב אמהוֹת לילדים קטנים בפרט הם גבוהים - עד כדי כך שאין הבדל בשיעורי התעסוקה בין אמהוֹת לילדים קטנים לבין נשים שאינן אמהוֹת (שטייר והרצברג 2013; Stier *et al*. 2001).

ענת הרבסט מצביעה על הקשרים המורכבים בין השיח הניאו-ליברלי לבין השיח הציוני, המיליטריסטי והלאומי. בעוד השיח הלאומי והציוני מעניק לגיטימציה לאמהוּת, השיח הניאו-ליברלי חותר תחתיה, במיוחד בהתייחסותו לאמהוֹת עניות או חד-הוריות, שאותן הוא מגדיר "תלויות" (Herbst 2013). שירי רגב-מסלם, שראיינה במחקרה נשים עניות,

מצאה כי הן קוראות תיגר על התפיסה הניאו־ליברלית ומאתגרות את עקרונות הזכאות שקבעה המדינה בכל הנוגע לעבודת אמהות שאינה בשכר (Regev-Messalem 2013). לטענת לביא, אין סתירה אמיתית בין אידיאל האמהוּת האינטנסיבית לבין האידיאולוגיה הניאו־ליברלית; אדרבה, שתי ההשקפות משתלבות זו בזו ומזינות זו את זו (Lavee 2016). טענות אלו עולות בקנה אחד עם טענתה של ננסי פרייזר (2017) כי הניאו־ליברליזם הצליח לרתום את השתלבותן של נשים ממעמדות שונים בשוק העבודה אל רכבת הקפיטליזם, וזאת על ידי שעתוק יחסי הכוח הקיימים וקיבוע מעמדן הנחות של עבודות הטיפול, המבוצעות בידי נשים, בלי להכיר בחיוניותן החברתית. חוקרות אלו מדגישות את הקשר בין פוליטיקה לכלכלה המאפיין את המודרניות. בעוד הליברליזם העלה את המודעות לקבוצות מוחלשות, קידם את רעיון מדינת הרווחה ופעל להתערבות המדינה על מנת לרכך את עוולות הקפיטליזם, הרי הניאו־ליברליזם, בהדגישו את ההגיונות הכלכליים, הגלובליים והתחרותיים, הוביל לנסיגה של רעיון מדינת הרווחה. אידיאולוגיית האמהוּת האינטנסיבית, המטילה את האחריות לטיפול על האם, היא אפוא מנגנון מרכזי בתחזוק הניאו־ליברליזם.

נוסף על העבודה השקופה הנעשית בספירה הביתית, במשק הבית, חוקרות מצביעות על כך שעבודה שקופה מתבצעת גם במקום העבודה. ג'ואן וויליאמס ורייצ'ל דמפסי (Williams and Dempsey 2014), בספרן *What Works for Women at Work*, מספרות כי בראיונות שערכו עם נשים העוסקות במקצועות פרופסיונליים - עורכות דין, חוקרות, מנהלות בכירות - הן שמעו עוד ועוד סיפורים על מה שהן מכנות "עבודת משק בית במשרד" (office housework): כל אותן משימות אדמיניסטרטיביות, לא מוערכות, המוטלות על נשים. כך, מצפים מנשים לתכנן מסיבות, לאפות עוגות לימי הולדת, להזמין סנדוויצ'ים לארוחת צהריים, לתעד פגישות ולמלא בארגון תפקידים שגברים אינם רוצים למלא, תפקידים שאין בצדם קידום, הכרה או תגמול, וכל זאת בהיקף רב יותר מעמיתיהן הגברים. במילים אחרות, מצפים מנשים לבצע במקום העבודה את אותן פעילויות שמצפים מהן לבצע בספירה הביתית, כאשר בשני המקרים הן אינן מקבלות על כך תגמול או הערכה. מסקנות דומות עולות ממחקרה האתנוגרפי של עמליה סער (2010) על קורס יזמות שמסייע לנשים מעוטות הכנסה לפתוח עסקים זעירים בישראל. לטענת סער, בהשפעת הסכֵמה התרבותית של החוזה המגדרי המודרני, המכונן נשים נורמטיביות כמי שאמונות על עבודת הטיפול והתחזוקה הרגשית (בניגוד לגברים שאמונים לכאורה על ייצור המשאבים החיצוניים של המשפחה), רובן המכריע של המשתתפות בקורס תופסות את עצמן כמפרנסות משניות, ולתפיסה זו השפעה מעצבת על התנהלותן בעסק. תהליך הפורמליזציה של עבודת הנשים, שפירושו בידולה מעבודת הבית - וזאת אף שרוב העסקים במחקר הנדון מתבססים על כישורים שנרכשו במסגרת עבודת הבית - כרוך בפרדוקס של הכלה והדרה בד בבד. מחד גיסא, הפורמליזציה של העבודה סוללת את דרכן של נשים להתקבלות במרחב הציבורי ופותחת פתח לניעות מעמדית ואזרחית. מאידך גיסא, אימוץ של פרקטיקות תרבותיות הגמוניות הכרוכות באתיקה של "עבודה נכונה" מעודד הפנמה של השיח שמלכתחילה סימן נשים כסובייקטים פגומים (שם).

עד כה סקרנו כמה צירים שעל פיהם אפשר להמשיג ממדים שונים של עבודות שקופות: הבחנה בין "עבודה" לבין "לא עבודה", הבחנה בין עבודה בשכר לעבודה שאינה בשכר והבחנה בין הפרטי לציבורי. בתוך כך שרטטנו סוגים שונים של עבודה שקופה ובהם עבודת טיפול, עבודת בית ועבודה רגשית (emotional labor). חוקרים אחרים השתמשו במסגרות המוסדיות כבסיס להגדרה והתמקדו בהבחנה בין עבודה פורמלית לעבודה לא פורמלית (Jensen *et al.* 2009). עבודה פורמלית פירושה כל צורות העבודה המוסדרות על פי תנאיה של המסגרת החוקית הקיימת. על פי רוב מדובר בעבודה הנעשית במסגרת תעסוקתית. אבל פורמליזציה של עבודה יכולה להתבצע גם על ידי מדיניות חברתית, למשל הכרה בטיפול שהורים מעניקים לילדיהם בזמן חופשת לידה או חופשות במערכת החינוך - כעבודה. יש המכנים זאת עבודה סמי־פורמלית. לעומת זאת, עבודה לא פורמלית פירושה כל הפעילויות המובילות לייצור מוצרים או שירותים עבור אחרים, אך נעשות מחוץ למסגרת החוקית בכלכלת השוק, בחברה האזרחית או על ידי בני משפחה. העבודה הלא פורמלית יכולה להיות בשכר או לא בשכר; היא יכולה להתבסס על עקרונות של כלכלת שוק או על עקרונות של עזרה הדדית, סולידריות קהילתית ומחויבות מוסרית. חוקרים טוענים כי עצם ההבחנה בין עבודה פורמלית לעבודה לא פורמלית, כמו גם הגבולות ביניהן, הם תוצר של הבניה חברתית ושל מידת המעורבות של המדינה. לכן הבחנה זו משתנה בהקשרים מוסדיים שונים, בתקופות שונות ובמדינות שונות. כך למשל במדינות רבות, ובמיוחד במדינות סוציאל־דמוקרטיות, עבודת הטיפול בילדים הפכה מעבודה לא פורמלית לעבודה פורמלית המזכה בשכר ובסובסידיות מהמדינה. דוגמאות לכך הן חופשת לידה בתשלום ומודלים של cash for care: בנורבגיה למשל, כבר ב־1998 הונהגה קצבה למשפחות עם ילדים בני שנה או שנתיים שבחרו לא להשתמש במסגרות הממשלתיות המסובסדות. בצרפת, אם או אב המטפלים בילד ב"משרה מלאה" זכאים לקבצה של 385 יורו בחודש למשך שלוש שנים (לסקירה ראו דגן־בוזגלו וחסון 2015). לטענת החוקרים, הדיון האקדמי מחבר רק לעתים רחוקות בין צורות שונות של עבודה לא פורמלית ועל פי רוב בוחן כל אחת מהן בנפרד (Jensen *et al.* 2009). זאת ועוד, לדברי החוקרים, בבואנו לפענח כיצד תיראה העבודה בעתיד יש לחקור את שני סוגי העבודות הללו - הפורמלית והלא פורמלית - ואת היחסים ביניהן. עבודה לא פורמלית היא מרובת ממדים וכוללת טיפול בילדים (childcare) וטיפול במבוגרים (eldercare), עבודה לא מוצהרת (undeclared work) ועבודה התנדבותית. ההכללה של עבודה התנדבותית משקפת את העניין של החוקרים בגבולות בין עבודה בשכר לעבודה שאינה בשכר, במיוחד בכל הנוגע לעבודת הטיפול, אשר דפוסיה שונים במדינות שונות והיא גם נוטה להשתנות לאורך זמן (Carré 2010). בהתבסס על המשגה של עבודת הטיפול כעבודה חברתית, מציעים חוקרים לראות בעבודת הטיפול "תמיכה שאנשים מעניקים לאחרים הזקוקים לטיפול" (Jensen *et al.* 2009, 4).

נוסף על עבודת הטיפול, עוד סוג של עבודה לא פורמלית הוא עבודה לא מוצהרת. בקטגוריה זו נכללות כל אותן פעילויות שיש בצדן תגמול והן חוקיות בעיקרן, אלא שבניגוד לחוק מבצעיהן אינם מצהירים עליהן לרשויות הציבוריות ומסתירים אותן מן המדינה. העובדים בעבודה לא מוצהרת סובלים פעמים רבות מניצול מצד מעסיקיהם ומפגיעה בזכויותיהם כעובדים (שם). סוג נוסף של עבודה לא פורמלית הוא עבודה התנדבותית, המוגדרת כעבודה הנעשית על ידי אזרחים בחברה האזרחית במטרה לתמוך באזרחים אחרים. עבודה

כזאת נעשית במסגרת ארגונים ללא כוונת רווח ורשתות חברתיות, או באופן לא מאורגן. מניעים אפשריים לעבודה בהתנדבות הם אלטרואיזם (רצון לעזור ולתרום לאחרים), אינסטרומנטליזם (רכישת ניסיון ומיומנויות חדשות) או חובה (דתית, פוליטית או במסגרת חובות העבודה בארגון). העבודה ההתנדבותית גם היא רבת פנים; אפשר לחלקה לשני סוגים: עבודה פילנתרופית, המכוונת לספק רווחה חברתית למוחלשים, ועבודה קהילתית, כגון חברות בוועד השכונה או התנדבות בפעילויות בבית הספר. בדומה לממדים אחרים של עבודות שקופות, גם עבודה בהתנדבות היא חלק מתהליך ההפרדה בין הפרטי לציבורי. כיוון שמדובר על עשייה ללא מטרת רווח, ביצועה על ידי נשים בספירה הציבורית אינה מערערת על עקרון ההפרדה בין הפרטי לציבורי, אלא דווקא מחזקת אותו (הרצוג 1994).

בשנים האחרונות הדיון האקדמי על עבודות שקופות עוסק במגוון סוגים של עבודות בהקשרים חברתיים שונים ומציג סממנים שונים כגון היעדר נראות פיזית של העבודה, התעלמות חברתית מן העבודה, דחיקתה לשוליים (מרג'ינליזציה), הפחתה בערכה התרבותי והכלכלי, היעדר הגנה חוקית או רגולציה ועוד. המושג המשמש לתיאור העבודות הללו לסוגיהן הוא "שקיפות", ויתרונו נעוץ ביכולת התיאורית הרחבה שלו. ואולם לדידה של ארין האטון, שימוש במונח עבודה שקופה במובנו הרחב יוצר בהכרח אי־דיוקים, ולכן היא מציעה המשגה מחודשת המאפשרת לזהות מה משמעות השקיפות בעולם העבודה (Hatton 2017). לדידה עבודה שקופה היא עבודה שאינה זוכה להערכה כלכלית וזאת בחסות ההצטלבות בין שלושה מנגנונים סוציולוגיים: תרבותי, משפטי ומרחבי. המשגה זו ממחישה שעבודה שקופה יכולה להתבצע במשקי בית פרטיים או בשוק העבודה, היא יכולה לכלול רק ממד אחד של התפקיד במקום העבודה או את כולו, והיא יכולה להיחשב מקובלת או לא מקובלת מבחינה תרבותית, בהתאם למנגנון הספציפי הנמצא בפעולה. לתפיסתה של האטון, אמנם מנגנונים אלו ניתנים להבחנה אנליטית, אך הם מצטלבים וקשורים זה בזה. מודל שלושת מנגנוני השקיפות של האטון מאפשר לזהות סוגים רבים של עבודות כעבודות שקופות וכן לזהות עבודות מרובות־שקיפות (multiple-invisible work), בהתאם למסורת התיאורטית של הצטלבויות.

בהמשך להגדרות של קפלן דניאלס (Kaplan Daniels 1987), האטון (Hatton 2017), ינסן ואחרים (Jensen *et al*. 2009), ההגדרה של עבודה שקופה במחקר זה תכלול עבודה בספירה הביתית ובספירה הציבורית גם יחד, ובכלל זה עבודה רגשית, עבודות המתבצעות במקום העבודה ואינן חלק מההגדרה הפורמלית של התפקיד בארגון ועוד. ההגדרה המובאת כאן רחבה דייה כדי לכלול עבודות מסוגים שונים, וכך היא מאפשרת לנו לבחון כיצד נשים מגדירות את אותן עבודות וכיצד הן משפיעות עליהן. אולם קודם לכן יש לבחון אילו ממצאים מופיעים במחקרים קודמים על עבודות שקופות ואילו תיאוריות משמשות להסבר הממצאים האלה.

במרוצת שלושת העשורים האחרונים התפתח מחקר עשיר שהראה, בראש ובראשונה, כי עבודה שקופה על סוגיה, מושגיה וממדיה היא ממוגדרת. המגדור בא לידי ביטוי בעבודות הבית; בעבודות הטיפול בילדים ובמבוגרים, בקרובי משפחה מחוץ למשק הבית, בחברים

ובשכנים בקהילה;[4] בעבודה רגשית (Garey and Hansen 2011); ובעבודה התנדבותית (Jensen *et al*. 2009).[5] המגדור ניכר במשך הזמן שנשים משקיעות בעבודות אלו בהשוואה לגברים; בסגרגציה המגדרית בביצוע העבודות השונות; במשמעות השונה שנשים וגברים מעניקים להן; ובתפיסות של הוגנות ביחס לסוגים שונים של עבודה שקופה (Baxter 2000; Lavee and Katz 2002). כך למשל, במחקר שנערך באוסטרליה סברו מרבית הנשים כי חלוקת העבודה בינן לבני זוגן היא הוגנת כאשר הן עצמן ביצעו את רוב עבודות הבית והטיפול, והגברים סברו שחלוקת העבודה היא הוגנת כאשר בנות הזוג עשו את מרבית העבודה השקופה (Baxter 2000). ההבדלים המגדריים ניכרים בממצאים נוספים שעלו ממחקרים, למשל שכאשר גברים עובדים במשק הבית הם נוטים לבצע את העבודות הנחשבות מהנות או מבוקשות יותר, כמו משחק עם הילדים, קריאת סיפור לפני השינה ופעילויות מחוץ לבית. נשים, לעומת זאת, נוטות לעשות את העבודות הדורשות מסגרת זמן מוקפדת, כמו ארגון הילדים לבית הספר בבוקר (Kaplan Daniels 1987; Baxter 2000). המגדור הוא מאפיין מפתח גם בחקר אסטרטגיות כגון ביצוע משימות רבות במקביל (multitasking) ומיקור חוץ (outsourcing), המשמשות להפחתת העומס והלחץ המוטלים על הורים.[6]

המחקר המקיף מלמד אפוא כי מגדר הוא מאפיין המפתח להבנת העבודה השקופה, אך גם כי המצב בתחום זה שונה במדינות שונות, משתנה במרוצת הזמן ומשתנה גם בתוך הקטגוריות המגדריות, ההיררכיות כשלעצמן. כך, במחקר שנערך ב־2002 והשווה את מספר השעות שנשים וגברים מקדישים לעבודות הבית ב־25 מדינות, נמצא כי אף שבכל המדינות נשים מקדישות מספר רב יותר של שעות לעבודות הבית בהשוואה לגברים, קיימת שונות רבה בין המדינות. בצ'ילה למשל נשים מקדישות בממוצע 34 שעות בשבוע לעבודות הבית, בישראל הממוצע עמד על 17 שעות ובנורבגיה - 12 שעות. גברים בכל המדינות מקדישים זמן מועט לעבודות הבית, אך גם כאן נמצאו הבדלים בין המדינות: בעוד בפורטוגל ובמקסיקו גברים מקדישים יותר מ־15 שעות בממוצע בשבוע לעבודות הבית, גברים ביפן מקדישים לכך רק שלוש שעות בשבוע. גברים ישראלים מקדישים שש שעות שבועיות לעבודות הבית (Stier and Lewin-Epstein 2007). הבדלים בין מדינות נמצאו גם בעבודות הטיפול (Craig and Mullan 2011; Kan *et al*. 2011) ובהיקף השימוש במיקור חוץ של עבודות הבית (Raz-Yurovich 2014).

4 Gershuny and Robinson 1988; Coltrane 2000; Gerstel 2000; Lewin-Epstein *et al*. 2006; Stier and Lewin- Epstein 2007; Hook 2010; Treas and Drobnic 2010; Kan *et al*. 2011; Sullivan and Gershuny 2012a; Carlson and Lynch 2017

5 בישראל, יש לציין, נמצא כי גברים מתנדבים יותר מנשים (צמרת־קרצ'ר ועמיתות 2016). הסבר אפשרי לממצא זה הוא שמאז התמסדות תחום האחריות החברתית של עסקים בשוק העבודה, גברים עוסקים יותר בהתנדבות, הגם שהם עושים זאת במסגרת עבודתם בשכר. הסבר אפשרי נוסף לדפוס זה הוא שבשל אופייה המשפחתי והפרו־נטליסטי של החברה הישראלית (ברקוביץ 1999), בשילוב עם השתתפות גבוהה של אמהות בשוק העבודה (שטייר 2010), לא נותר לנשים בישראל, במיוחד ב"גילי שיא העומס" של גידול הילדים, זמן להתנדב.

6 Sayer 2007; Offer and Schneider 2010; Sullivan and Gershuny 2012b

אשר לשינויים לאורך זמן, בחלק מהמדינות הקפיטליסטיות חל עם השנים צמצום באי־שוויון המגדרי, במיוחד בתחום הטיפול בילדים.[7] כך למשל נמצא כי בארצות הברית בין השנים 1965 ל־2010 חל צמצום באי־שוויון המגדרי בזמן המוקדש לביצוע עבודות הבית, צמצום שנובע גם מעלייה בזמן שגברים מקדישים לעבודות משק הבית אך בעיקר מירידה בזמן שנשים מקדישות לעבודות אלו (Bianchi *et al.* 2000; 2012). אשר לעבודת הטיפול בילדים, המחקר מראה כי היא שוויונית היום יותר משהייתה באמצע שנות השישים, וכי בניגוד לעבודות הבית, אבות ואמהות גם יחד העלו מאז אמצע שנות השבעים את הזמן המוקדש לטיפול בילדים. עם זאת, מספר השעות שאמהות משקיעות בטיפול בילדים עדיין גבוה פי שניים מזה שמשקיעים האבות (שם; שם). מחקרים השוואתיים מראים עוד כי אף שבמרבית המדינות קיימת סגרגציה מגדרית בביצוע עבודות הבית - במיוחד בכל הנוגע לעבודות בית שגרתיות כמו ניקיון וכביסה ולעבודות כמו בישול, שזמן ביצוען פחות גמיש - עוצמת הסגרגציה שונה במדינות שונות ובחלקן חל לאורך השנים צמצום במידת הסגרגציה (Hook 2010; Kan *et al.* 2011).

לצד שונות לאורך זמן ובין מדינות, מחקרים בחנו באיזו מידה האי־שוויון המגדרי בעבודה השקופה מצטלב עם סוגים אחרים של אי־שוויון, כמו אי־שוויון גזעי ומעמדי.[8] בישראל למשל נמצא כי הקשרים בין חלוקת עבודה מגדרית במשק הבית, תחושת הוגנות ותפיסת איכות הנישואים לא רק ממוגדרים אלא אף מושפעים עמוקות משייכות אתנית ולאומית (Lavee and Katz 2002). בכמה מדינות ובהן ישראל נמצא שהשתתפות נשים בשוק העבודה, והזמן שהן מקדישות לעבודה בשכר, קשורים לחלוקת התפקידים בעבודת הבית ובעבודת הטיפול. כלומר, עלייה בהשתתפות של נשים בשוק העבודה מפחיתה את הזמן שהן מקדישות לעבודות הבית והטיפול בילדים. עוד נמצא שככל שרמת ההשכלה של נשים ואמהות גבוהה יותר, כך עולה השוויון המגדרי בין בני הזוג בחלוקה של עבודות הבית והטיפול.[9] זאת ועוד, היקף העבודה של נשים במשק הבית מושפע מהיחס בין רמות ההשכלה וההכנסה של האישה לבין אלה של הגבר וכן מהמעמד שאליו המשפחה משתייכת. למשל, מחקר שבחן את מספר השעות המוקדש לעבודות הבית ב־33 מדינות מצא כי במרבית המדינות נשים ממעמד נמוך עובדות שעות רבות יותר במשק הבית בהשוואה לנשים ממעמד גבוה (Heising 2011).

התיעוד האמפירי העשיר של עבודות שקופות מלווה בדיון תיאורטי מקיף, שניזון ממגוון פרדיגמות תיאורטיות ואפשר לחלקו באופן אנליטי לכמה זרמים מרכזיים.[10] הזרם הראשון כולל תיאוריות ברמת המיקרו, כמו תיאוריית ההון האנושי (human capital theory),

7 Gershuny and Robinson 1988; Hook 2010; Kan *et al.* 2011; Gershuny and Harms 2016

8 Kaplan Daniels 1987; Nagar-Ron 2014; Lavee and Benjamin 2015

9 Coltrane 2000; Stier and Lewin-Epstein 2000; 2007; Lewin-Epstein *et al.* 2006; Sullivan and Gershuny 2012a; Raley *et al.* 2012

10 לסקירה ראו Bianchi *et al.* 2000; Coltrane 2000; Lewin-Epstein *et al.* 2006; Treas and Drobnic 2010; Garey and Hansen 2011; Carlson and Lynch 2017

ותיאוריות הנשענות על גרסאות שונות של תיאוריית החליפין, כמו תיאוריית אילוצי הזמן (time constraints) ותיאוריית המשאבים היחסיים (resource dependence). זרם זה טוען כי הפרקטיקות שבני זוג נוקטים בכל הנוגע לחלוקת העבודה הן תוצר של משא ומתן המושפע מכמות המשאבים שיש לכל אחד מהם ומהיקף הפעילות שלהם מחוץ למשק הבית. הזרם התיאורטי השני מבוסס על ההנחה כי חלוקת העבודה במשק הבית אינה רק תוצר של משא ומתן בין שני שחקנים חברתיים, אלא היא משקפת אידיאולוגיות חברתיות וגם ממסדת הבחנות מגדריות ואי־שוויון מגדרי.[11] תיאוריות כמו תיאוריית התצוגה המגדרית (gender display and doing gender), השואבות מגישות של אינטראקציה סימבולית, פנומנולוגיה ואתנו־מתודולוגיה, מייחסות לממדים הסימבוליים והפרפורמטיביים (ביצועיים) של המגדר חשיבות רבה בקביעת חלוקת העבודות השקופות. אחד הממצאים שהעלו את קרנן של תיאוריות אלו בספרות העכשווית מראה כי נשים המרוויחות שכר גבוה יותר מבני זוגן נוטות לבצע חלק רב יותר של עבודות הבית בהשוואה לנשים שבני הזוג שלהן מרוויחים שכר גבוה משלהן (למשל Bittman *et al.* 2003). את הממצא הזה - הפרדוקסלי לכאורה - אי־אפשר להסביר בעזרת העדשות הניטרליות מבחינה מגדרית של תיאוריית החליפין. הפרדוקס מתבהר כאשר מביאים בחשבון את המשמעות הסימבולית של הפרנסה עבור הגבריות ואת המשמעות הסימבולית של עבודת הבית עבור הנשיות: השעות הנוספות שנשים אלו עובדות בבית נועדו לפצות על הכוח הרב המיוחס להן בשל הכנסתן הגבוהה. פעולה זו מאששת את הזהות המגדרית של נשים ושל גברים כאחד ומפחיתה את המתח בחיי הנישואים (Hochschild 1989).

זרם שלישי במחקר על אודות עבודות שקופות מציע הסברים מבניים ומוסדיים ומדגיש את חשיבותם של מוסדות חברתיים כגון מבנה שוק העבודה, מדיניות רווחה ומדיניות משפחה-עבודה להסבר של האי־שוויון המגדרי בחלוקת העבודה.[12] יש הטוענים למשל כי היחס בין המשאבים הכלכליים של האישה לאלה של הגבר וההשפעה של היחס הזה על חלוקת העבודה בין בני הזוג בתחום העבודות השקופות משוקעים ביחסי הכוח המגדריים ברמה החברתית הכללית ומושפעים מהמידה שבה אידיאולוגיות מגדריות או פוליטיות מעניקות לגיטימציה למעמד זה של נשים (Fuwa 2004; Lewin-Epstein *et al.* 2006).

השילוב בין מבנים ומוסדות חברתיים ברמת המקרו לבין התנסויות ברמת המיקרו הוא אחד מכיווני המחקר העכשוויים על אודות עבודה שקופה לסוגיה (Bianchi *et al.* 2012), מתוך ההכרה שעל מנת להבין את העולם החברתי יש להתבונן בשתי רמות הניתוח (Garey and Hansen 2011). בהשאלה מעולם הטבע, גישות מבניות מתארות את הנוף שבו אנשים חיים את חיי היומיום שלהם: את ההרים, העמקים והנהרות ואת קו החוף המפריד בין הים ליבשה. גישות מיקרו־פרשניות, לעומת זאת, יכולות לבחון כיצד הנוף נתפס על ידי אלו שמהלכים בו - האם הנהר הוא מקום שניתן לעצור ולנוח בו, או שהוא מכשול החוסם

11 West and Zimmerman 1987; Hochschild 1989; Brines 1994

12 Hartmann 1981; Fuwa 2004; Hook 2006; Lewin-Epstein *et al.* 2006; Stier and Lewin-Epstein 2007; Jensen *et al.* 2009; Treas and Drobnic 2010; Craig and Mullan 2011; Yoon 2014

את הדרך? התשובה לכך היא בעת ובעונה אחת סובייקטיבית ותלויית הקשר, והפעולות שאנשים מבצעים תלויות, בין היתר, במשמעות שהם מייחסים לנהר כזה או אחר (שם). לצד שילוב בין גישות מבניות לגישות ברמת המיקרו, כיוון נוסף של מחקר עתידי הוא בחינה של מבנים מצטלבים של אי־שוויון בין מדינות ובתוכן (Bianchi *et al.* 2012).

2. מטרות המחקר ותרומתו

בספרה **שעתוק האמהות** כתבה ננסי צ'ודורו כי למרות חשיבות האמהות והמשפחה לשעתוק האי־שוויון החברתי, מרבית המחקר הסוציולוגי לא הכיר בחשיבותו של התחום הביתי ולכן גם התעלם מנשים: "הסוציולוגים, כמו שאר בני החברה, נוטים להגדיר את החברה ולדון בארגון החברתי במונחים של מעשי הגברים ומיקומם החברתי של גברים" (צ'ודורו 2007 [1978], 98). כנגד מסורת זו, כבר בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים כתבו פמיניסטיות שעבודות הבית, הטיפול בילדים והטיפול במבוגרים הם גורם מרכזי בשימור האי־שוויון המגדרי בחברה ובשוק העבודה.[13] ככל שרבו המחקרים בתחום, הלכה והתבססה ההבנה כי המהפכה המגדרית נעצרה בפתחו של משק הבית (stalled revolution), כדבריה של ארלי הוכשילד (Hochschild 1989), וכי על אף העלייה בשיעורי ההשתתפות של נשים בשוק העבודה חל שינוי מוגבל בלבד בחלוקת העבודה ב"משמרת השנייה" וב"משמרת השלישית" (Gerstel 2000). ככל שרבו המחקרים עלה גם הצורך להרחיב ולהעמיק את ההגדרות של עבודות שקופות ולקבוע מה נכלל בהן. ההגדרות הקיימות, שהתמקדו בעבודות הבית והטיפול בילדים, הורחבו וצורפו אליהן עבודת התנדבות ועבודה רגשית, ביצוע משימות רבות במקביל (multitasking), אחריות לניהול של מיקור חוץ ועבודה לא מוצהרת. בתוך כך התבססה ההבנה שגם בשוק העבודה מצפים מנשים לעשות בחינם את אותן עבודות שהן מבצעות בחינם במשק הבית - למשל עבודה רגשית, "עבודת בית במשרד" וכל אותן עבודות שנשים נדרשות לבצע במקום העבודה ואינן חלק מההגדרה הפורמלית של תפקידן.[14]

מחקר זה מטרתו להתחקות על המשמעויות שנשים מעניקות לעבודה השקופה, וזאת במסגרת ניסיון כולל לפענח את המנגנונים החברתיים והתרבותיים המשמרים את העבודות השקופות ככאלה. בהמשך לסוזן ביאנצ'י ושותפותיה (Bianchi *et al.* 2012), ובהמשך למחקרים פמיניסטיים רבים אחרים, בבסיס מחקר זה עומדת ההנחה כי הקטגוריות המגדריות אינן אחידות ולכן נשים מקבוצות שונות יפרשו את העבודות השקופות בדרכים שונות, בהתאם לשייכותן המעמדית, האתנית, הלאומית, הגילית ועוד. מחקר זה אינו מסתפק בזיהוי העבודה השקופה עם התחום הפרטי ומשק הבית, אלא הוא מבקש לבחון את ביטוייה גם בספירה הציבורית. במקום להציע הגדרה סגורה לעבודות שקופות, אנו מניחות כי הבנת התופעה כרוכה בפענוח האופנים שבהם נשים שונות מגדירות ומבינות אותה. לשם כך בחנו מהן המשמעויות שנשים מקבוצות חברתיות שונות, ממצבים משפחתיים

13 ראו למשל פרידן 2006 [1963]; Hartmann 1981; Jensen *et al.* 2009; Garey and Hansen 2011

14 ראו יזרעאלי 1999; Kaplan Daniels 1987; Hochschild 1989; Garey and Hansen 2011; Williams and Dempsey 2014

שונים ובגילים שונים מעניקות לעבודות שקופות המתבצעות בבית ובשוק העבודה. אף שהמחקר מתמקד בחשיפת נקודות המבט של נשים על עבודה שקופה, בחנו גם כיצד גברים מפרשים אותה והשווינו בין נקודות המבט.

למחקר ארבע תרומות עיקריות. הראשונה היא הצבתן של עבודות בלתי נראות, בלתי מוערכות ובלתי מתוגמלות, שנעשות על פי רוב על ידי נשים, במרכז סדר היום המחקרי והחברתי. השנייה היא פיתוח הבנה מעמיקה ורגישה של האופנים שבהם נשים שונות ממשיגות עבודה שקופה. התרומה השלישית היא הדגשת המגוון (diversity) הרחב של הפרשנויות שנשים מעניקות לעבודה שקופה ושל ההתנסויות שלהן בתחום זה. התרומה הרביעית, המבוססת על המחקר הפרשני, היא פיתוח אינדיקטורים כמותניים למדידת עבודות שקופות. אינדיקטורים אלו צריכים להיות רגישים דיים הן להבחנות מגדריות והן להבחנות חברתיות אחרות, ולאפשר מדידה של הפער המגדרי בעבודה השקופה נוסף על מדדים קיימים לבחינת פערי מגדר בשוק העבודה.

רוב המחקרים המבקשים לאמוד מבחינה כמותית את העבודות השקופות בישראל מבוססים על סקרים בין־לאומיים שהשתמשו במדדים תקפים המקובלים בעולם (סקרי ESS ו־ISSP).[15] מחקרים חשובים אלו מספקים תמונה על אודות האי־שוויון בין נשים לגברים בזמן המוקדש לעבודת הבית ולטיפול בילדים, וכן על הסגרגציה בחלוקת המטלות בין בני הזוג במשק הבית. המחקרים מראים כי רמת ההשכלה של נשים, השתתפות בשוק העבודה והחזקה באידיאולוגיות מגדריות הן שלושה גורמים המעלים את רמת השוויון הן בזמן המוקדש לעבודות אלו והן בסגרגציה בביצוען.[16] מעבר לעצם חשיפתם של דפוסים חברתיים, תרומתם הרבה של מחקרים השוואתיים אלו נעוצה ביכולתם לבחון גורמים מקרו־חברתיים. עם זאת, תדירותם של מחקרים אלו נמוכה, ומעצם הגדרתם הם רגישים פחות להיבטים מקומיים ייחודיים של התופעה בהקשר הישראלי.

הידע הרשמי על אודות עבודות שקופות בישראל, המתבסס על נתונים מדינתיים, הוא חסר ואינו נאסף מדי שנה. לדוגמה, סקר תקצוב זמן, שהוא אחד מכלי המדידה המרכזיים במחקר על עבודה שקופה, נערך בישראל פעם אחת בלבד, ב־1991-1992, וזאת לעומת מדינות רבות אחרות שבהן רשויות המדינה עורכות סקרי תקצוב זמן חוזרים ונשנים (גרוס וסבירסקי 2002). נוסף על כך, בסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הנערך מדי שנה מאז 2002, מופיעות השאלות הבאות: "האם מועסקת בביתך/בביתכם עוזרת או מטפלת המקבלת תשלום?"; "כמה שעות בשבוע מועסקת העוזרת או המטפלת?"; ו"מי משלם עבור העוזרת או המטפלת?". שאלות חשובות אלו, המספקות מידע על מיקור חוץ (Raz-Yurovich 2014), אינן כוללות מידע על אחריות לעבודת המטפלת/העוזרת, על

15 ESS (European Social Survey, הסקר החברתי האירופי) הוא סקר השוואתי בין־לאומי הנערך אחת לשנתיים. ISSP (International Social Survey Program, תוכנית בין־לאומית למחקרים חברתיים) הוא סקר אוכלוסייה שנתי בין־לאומי במגוון נושאים משתנים בעלי משמעות חברתית רחבה.

16 ראו Lewin-Epstein *et al.* 2006; Stier and Lewin-Epstein 2000; 2007

הזמן המושקע בכך ועל החפיפה האפשרית בין עבודת העוזרת לעבודות ההורים. הסקר החברתי של 2009, שעסק בהרחבה במשפחה, בחן סדרת שאלות על החלוקה של עבודות הבית והטיפול. לצד שאלות על מגוון רחב של עבודות כמו כביסה ותיקונים קטנים, נשאלה השאלה הבאה: "בבית שלך מי עושה בדרך כלל את הטיפול בילדים?". שאלה זו אומדת את מידת הסגרגציה בעבודת הטיפול, אולם נשאלת השאלה: מהו "טיפול בילדים"? האם נשים שונות מגדירות זאת בדרכים שונות? האם ההגדרה כוללת טיפול פיזי? טיפול רגשי? אחריות כוללת על הילדים? אחריות לוגיסטית?

בחינת התפיסות של נשים (ושל גברים) בדבר העבודה השקופה ופיתוח מדדים חדשים חשובים גם עבור נשים המוגדרות כיום בחוק "עקרות בית". לפי חוק הביטוח הלאומי (התשנ"ה־1995), עקרת בית היא "תושבת ישראל נשואה (או ידועה בציבור), שבן זוגה מבוטח בביטוח הלאומי, והיא אינה עובדת לא כשכירה ולא כעצמאית".[17] מירי אנדבלד ואורן הלר (2017) אמדו במחקרם את ערכה הכלכלי של עבודת עקרת הבית בישראל ואת תרומתה למשק הישראלי; הם מצאו כי תרומתן של נשים אלו לתמ"ג נעה בין 2.3% ל־4.8%, שיעור דומה בהיקפו להוצאות הממשלה על בריאות. זאת ועוד, מירי אנדבלד ודניאל גוטליב (2013), במחקרם על מעמדן החברתי־כלכלי של נשים בישראל, מציגים את היחס המוסדי המורכב לעקרות הבית. מצד אחד, על בסיס התפיסה הרואה במשפחה יחידה אחת, שבה עקרת הבית היא חלק מרכזי בכלכלת המשפחה, עקרות הבית מקבלות פטור מדמי ביטוח לאומי ובמקביל מקבלות זכאות מסוימת לקצבאות. מצד שני, עקרות הבית מופלות לרעה משום שחלק מהקצבאות שהן זכאיות להן נמוכות מהקצבאות המוענקות לנשים שעובדות בשכר ומבוטחות באופן מלא. זאת ועוד, עבודתן אינה זוכה לביטוי במדדים כלכליים כגון תמ"ג. לדברי החוקרים, על מנת להשוות את זכויותיהן של עקרות הבית יש למשל להכיר בשנים שבהן הן עבדו במשק הבית ובטיפול בילדים כשנות עבודה לצורכי ביטוח.

לסיכום, תרומתו הייחודית של מחקר זה טמונה בחשיפה ובפענוח של ההגדרות השונות שנשים בישראל ממגוון מיקומים חברתיים מעניקות לעבודות שקופות ושל המשמעויות שהן מקנות להן. פענוח זה הוא שלב חיוני במיצובן של העבודות השקופות במרכז סדר היום החברתי־פוליטי בישראל ובפיתוח כלי מדידה כמותני שיאפשר לבחון את השינויים בהיקפן ובאופני ביצוען.

17 מתוך אתר המוסד לביטוח לאומי, ראו www.btl.gov.il/Audience/akeretBayit/Pages/default.aspx

ב. מתודולוגיה

1. שיטת המחקר

חקר העבודה השקופה נעזר במגוון מתודולוגיות, כמותניות ואיכותניות. מבין המתודולוגיות הכמותניות, שני סוגי נתונים שכיחים במיוחד: נתונים המבוססים על יומני זמן[18] ונתונים המבוססים על סקרים.[19] אשר למתודולוגיות האיכותניות־פרשניות, מחקרים משתמשים בראיונות, בתצפיות, בחקר מקרה ובניתוח שיח.[20] על מנת לבחון כיצד נשים מקבוצות שונות בישראל מבינות וממשיגות את העבודה השקופה השתמשנו במחקר זה במתודולוגיה איכותנית־פרשנית, ובאופן ספציפי בשיטה של ראיונות קבוצתיים (group interview) - שיטה שהיא וריאציה של קבוצות מיקוד.[21]

בדומה לקבוצות מיקוד, גם ראיונות קבוצתיים הם מתודה אשר יוזמת דיון מאורגן בקרב קבוצה סלקטיבית של אנשים, דיון שמטרתו לאסוף נקודות מבט קולקטיביות שונות על הנושא הנחקר. הראיונות הקבוצתיים מתנהלים בקבוצות דיון קטנות יחסית והאינטראקציה בין המשתתפים ממוקדת סביב פעילות או שאלות מסוימות (Wilkinson 1998). כמו קבוצות המיקוד, גם הראיונות הקבוצתיים הם כלי יעיל במיוחד לאיתור ידע על נורמות חברתיות ועל מגוון עמדות ופרשנויות בקרב אוכלוסייה מסוימת. השימוש בהם יעיל במיוחד כאשר המטרה היא לייצר ידע חדש - ידע הנובע מחיי היומיום, מהאופן שבו א/נשים מבינים את עולמם, מפרשים את ניסיון חייהם, מתרגמים מושגים קיימים ומנהלים משא ומתן עם תפיסות קיימות.[22] עושרו של הידע שנאסף בראיונות הקבוצתיים נובע מהדינמיקה הקבוצתית ומהשונות הקיימת בכל קבוצה. משתתפי הקבוצה משפיעים זה על זה הן בנוכחותם והן בתגובותיהם לדברי אחרים בקבוצה. כיוון שלא לכל החברות בקבוצה יש אותן תפיסות ופרשנויות - בין היתר משום שהן מגיעות ממיקומים חברתיים שונים מבחינת מעמד, אתניות, לאום וגיל - יתרונם של הראיונות הקבוצתיים הוא ביכולת להציף עמדות ונקודות מבט שונות, בשונה למשל מראיונות עומק (Montell 1999; Barbour 2008). יתרונותיו של הריאיון הקבוצתי באים לידי ביטוי מובהק בחקר תפיסות

18 למשל Hook 2010; Craig and Mullan 2011; Kan *et al*. 2011; Raley *et al*. 2012; Sullivan and Gershuny 2012b

19 למשל Stier and Lewin-Epstein 2007; Heising 2011

20 ראו למשל Coltrane 2000 ואר תונושה תויגולודותמה לש הפיקמ הריקסל .Hochschild 1989; Short *et al*. 2002

21 ראו Montell 1999; Liamputtong 2011; Gibbs 2012. קבוצות מיקוד וראיונות קבוצתיים הם מתודות דומות. ההבדל המרכזי בין שתי המתודות הוא שבקבוצות המיקוד נקודת המבט של הקבוצה חשובה באותה מידה כמו נקודת המבט של הפרט, ואילו בראיונות הקבוצתיים לא כך הדבר (Gibbs 2012). בספרות נהוג לעתים להשתמש במושג focus group interview (Montell 1999). רוב הספרות העוסקת בקבוצות מיקוד התפתחה בתחום מחקרי השיווק. פרנסס מונטל טוענת כי שימוש אקדמי בקבוצות מיקוד הוא שונה מזה המיושם במחקרי שוק, וכי יש לו פוטנציאל עצום כמתודה פמיניסטית. ואולם, בגלל החיבור בין המתודה למחקרי שיווק, נעשה בה שימוש מועט יחסית במחקרים פמיניסטיים. לאורך דוח זה נשתמש לסירוגין במונחים ראיונות קבוצתיים וקבוצות מיקוד, בהתאם להקשר הלשוני.

22 Wilkinson 1998; Montell 1999; Ivanoff and Hultberg 2006

בנושאי מגדר ומיניות, תפיסות שקשה לחקור אותן כיוון שעל פי רוב הן נחוות כטבעיות ומובנות מאליהן. ריאיון קבוצתי, שבו נשים מגיבות זו לדברי זו, יכול להניב מידע עשיר ומורכב ולחשוף קטגוריות ואמונות מובנות מאליהן (Montell 1999). בהשוואה לשיטות פרשניות אחרות, יתרון נוסף של הראיונות הקבוצתיים הוא שהם מניבים ידע עשיר ורחב בפרק זמן קצר יחסית (Mack *et al.* 2005). לדברי פרנסס מונטל, הראיונות הקבוצתיים מבטאים את עקרונות המתודולוגיה הפמיניסטית כיוון שהם מעמידים במרכז את יחסי המגדר ואת הקטגוריות המגדריות וקוראים תיגר על ההפרדה ההיררכית בין החוקר/ת ה"יודע/ת" לבין הנחקרים/ות (Montell 1999).

כמו לכל מתודולוגיה מחקרית, לראיונות הקבוצתיים יש כמובן גם חסרונות. יש חוקרים הטוענים שראיונות קבוצתיים מניבים מידע שטחי בהשוואה לראיונות אישיים, המספקים למרואיין הזדמנות לחלוק את חוויותיו ואת דעותיו האישיות (Hopkins 2007; Krueger and Casey 2009). לעתים חלק מהנחקרים לא ממש משתתפים בדיון ונמנעים מלהביע את דעתם בנושא הנחקר. מצב כזה עשוי להתרחש, לדוגמה, כאשר עמיתים לעבודה משתתפים באותה קבוצת מחקר, או כאשר נושא המחקר אישי מדי עבור המשתתפים. זאת ועוד, נוכחותם של משתתפים בעלי מאפייני אישיות מסוימים, כגון אישיות דומיננטית או אגרסיבית, יכולה להשפיע על אופיו של הדיון (Krueger and Casey 2009), ולעתים ההקשר החברתי של הקבוצה יכול לגרום לחלק מהמשתתפים להתבטא בקונפורמיות על מנת לרַצות את שאר המשתתפים (Liamputtong 2011).

2. איתור המשתתפות/ים ומאפייניהן/ם

בראיונות הקבוצתיים שערכנו השתתפו נשים וגברים ממגוון מיקומים חברתיים מבחינת מעמד, אתניות, לאומיות, גיל, דתיות ומיקום גיאוגרפי (מרכז ופריפריה), וזאת על מנת להתחקות על ההתנסויות של נשים ממגוון קבוצות ועל הפרשנויות שלהן בנושא העבודה השקופה.[23] בחירת הנשים והפנייה אליהן נעשו באמצעות נשות קשר בארגוני שטח פמיניסטיים או בגופים מדינתיים המשתייכים למיקומים חברתיים וגיאוגרפיים שונים. נשות הקשר הוציאו קול קורא להשתתפות בריאיון קבוצתי העוסק בסדר היום של נשים בישראל, ונשים התנדבו להשתתף. בהתאם לנהוג בשיטת מחקר זו (Mack *et al.* 2005), בכל קבוצה היו חמש עד עשר משתתפות והריאיון הקבוצתי נערך במוסד ציבורי שנקבע על ידי אשת הקשר.

המחקר כלל תשעה ראיונות קבוצתיים: שמונה ראיונות עם קבוצות של נשים ממיקומים חברתיים שונים, מתוכן קבוצה אחת של מבחן מקדים (pre-test), וריאיון קבוצתי אחד עם גברים. כל השמות המובאים לאורך דוח המחקר הם בדויים.

23 במחקר רואיינו רק זוגות הטרוסקסואליים. אנו מכירות בחיסרון זה, ובפרויקט מקביל אנו עורכות ראיונות גם עם זוגות הומוסקסואליים.

בראיונות הקבוצתיים נכללו הקבוצות הבאות: קבוצת המבחן המקדים, שהשתתפו בה אמהות יהודיות בנות 45-55, אקדמאיות העובדות בשכר בעבודות פרופסיונליות; שלוש קבוצות של אמהות צעירות העובדות בשכר; קבוצה נוספת של אמהות יהודיות אקדמאיות בגילי ביניים מאזור הצפון; קבוצה של נשים חרדיות, אמהות במשפחות מרובות ילדים, רובן עובדות בשכר; קבוצת של נשים בנות 60-70, חלקן עובדות בשכר נמוך, לכולן נכדים ונכדות; שתי קבוצות של נשים ערביות, אמהות לילדים בגילים שונים: האחת כללה נשים בדואיות מאזור הדרום, שרק מיעוט מהן עובדות בשכר, והשנייה הורכבה מנשים העובדות בשכר, רובן בעבודות פרופסיונליות. המחקר כלל קבוצת מיקוד אחת של גברים, אבות לילדים צעירים, כולם עובדים בשכר בעבודות פרופסיונליות. הכללת קבוצת מיקוד של גברים במחקר חשובה מכמה סיבות. ראשית, הדבר אִפשר לנו לתת ביטוי לנקודות המבט של גברים על היבטים שונים של עבודה שקופה, בהמשך למה שנמצא במחקרים קודמים (Coltrane and Adams 2001). שנית, ההשוואה בין נקודות המבט של נשים ושל גברים על אודות העבודה השקופה סייעה לנו לחדד את התובנות שעלו. ושלישית, על מנת לבנות מדד של עבודה שקופה שישקף פערים מגדריים ויבחן את השינויים שחלים בתחום, חשוב לכלול ידע הנשען על חוויות של נשים ושל גברים כאחד.[24]

3. כלי המחקר: הריאיון הקבוצתי

הריאיון הקבוצתי התנהל בשלושה שלבים. בשלב הראשון - שלב טרום הריאיון, שנוהל על ידי עוזרת המחקר - נשאלה כל משתתפת באופן אישי שאלות על מאפייניה האישיים: גיל, השכלה, סטטוס משפחתי, סטטוס תעסוקתי ועוד. בשלב השני, שנוהל על ידי החוקרת הראשית, המשתתפות הציגו את סדר היום שלהן ודנו בו; זיהו את החלוקה המגדרית של עבודות הבית ועבודות הטיפול; עמדו על המשמעויות המוקנות לחלוקה של עבודות אלו בין בני הזוג; ודנו במגוון ההשלכות של ביצוע עבודות שקופות על תחושת הערך העצמי וההוגנות אצל נשים, הן ביחס למשפחה והן ביחס לשוק העבודה. בשלב השלישי נבחנו תפיסותיהן של נשים בדבר הגדרת פעולות אלו כ"עבודה שקופה" ונדונו אפשרויות ומוטיבציות לתחומים שבהם הנשים רוצות לשנות את הזיהוי של עבודה זו כעבודה שקופה.

4. ההליך המחקרי

המחקר החל בפגישות הכנה של צוות המחקר לבניית מתווה של קבוצות המיקוד, שהחלו לפעול ביוני 2016. הראיונות הקבוצתיים נערכו מאוגוסט 2016 עד אפריל 2017. הריאיון הקבוצתי הראשון נערך עם קבוצת המבחן המקדים, שנועדה לבדוק אם תוכנו של מתווה הריאיון מתאים הן למטרות המחקר והן למסגרת הזמן שהוקצתה לכל קבוצת מיקוד.

את הראיונות הקבוצתיים הנחתה חוקרת איכותנית, בעלת ניסיון בהנחיית קבוצות מיקוד. לצדה פעלה עוזרת מחקר שהייתה אחראית על איתור אנשי קשר שסייעו בגיוס קבוצות

24 ראו נספח א המתאר את קבוצות המיקוד שהשתתפו במחקר.

המיקוד השונות ובתיאום פרטי המפגש. עוזרת המחקר הייתה אחראית גם על תיעוד המידע שעלה במהלך הריאיון (הקלטה, רישום ושקלוט). מאחר שעוזרת המחקר אינה דוברת ערבית, הראיונות שנערכו עם שתי קבוצות המיקוד של נשים ערביות תועדו על ידי החוקרת הראשית, שהיא דוברת ערבית, ושוקלטו ותורגמו לעברית על ידי מתרגמת ששפת האם שלה ערבית. כל ריאיון קבוצתי נמשך כשעתיים; בתחילתו אספה עוזרת המחקר מידע על המאפיינים האישיים של המשתתפות והמשתתפים במחקר, ולאחר מכן נערך הריאיון עצמו על ידי החוקרת הראשית.

לאחר שקלוט המידע שנאסף בראיונות הקבוצתיים הגיע שלב ניתוח הממצאים וגיבוש המסקנות על ידי כל חברות צוות המחקר (ראו פרק ג: ממצאים; פרק ד: מסקנות). לבסוף, על בסיס ממצאי המחקר והידע שהצטבר, גיבש צוות המחקר ממדים ואינדיקטורים למדדים כמותניים של עבודות שקופות (ראו פרק ה: המלצות).

ג. ממצאי המחקר

מחקר זה נועד לעמוד על גילוייה של העבודה השקופה בספירה הפרטית והציבורית כאחת ולפענח כיצד נשים תופסות עבודה שקופה. פרק זה יציג את התמות המרכזיות שעלו בראיונות הקבוצתיים שערכנו, כגון עומס, סדר יום כשגרה, אחריות וניהול, הורות ממוגדרת, טיפול, טשטוש גבולות, אופני ההתמודדות של נשים עם הדרישות הביתיות ודרישות הטיפול, והצעותיהן לשינוי המציאות. לצורך ניתוח הממצאים נביא ציטוטים מתוך הראיונות הקבוצתיים ונבחן כיצד התמות השונות באו לידי ביטוי בקרב נשים ממיקומים חברתיים מגוונים. ניתוח הנתונים נעשה בשיטה של ניתוח תמות (Thematic Analysis). שיטה זו שכיחה במחקר האיכותני, והיא מאפשרת זיהוי וניתוח דפוסים מתוך הנתונים, כפי שתיארו זאת וירג'יניה בראון וויקטוריה קלרק (Braun and Clarke 2006, 79).
פרק זה מטרתו ללמוד כיצד המשמעויות והפרקטיקות של העבודות השקופות מעצבות את חייהן של נשים, וכיצד מיקומים חברתיים וכלכליים שונים מעצבים את המשמעויות והפרקטיקות האלה. המושג "עבודות שקופות" יתייחס לפעילויות שונות הנעשות הן בספירה הפרטית והן בספירה הציבורית, אינן מוכרות כעבודה ואינן מתוגמלות, וכוללות צורות שונות של עבודת טיפול, עבודת בית (ניקיון, כביסה, הכנת אוכל) ועבודה רגשית.

1. עומס

נשים אמהות לילדים תיארו התמודדות יומיומית עם ריבוי של דרישות ופעילויות הקשורות לבית ולמשפחה. התמודדות זו מייצרת אצלן תפיסה של סדר יום עמוס ותחושת עומס מתמשכת. לדברי המרואיינות, הן אלה שמבצעות את רוב עבודות הבית והטיפול בילדים. תפיסה זו עלתה בקרב נשים ממיקומים חברתיים שונים מבחינת מעמד, אתניות, דתיות, שלב בחיים, סטטוס תעסוקתי וכן הלאה. עם זאת, ביטוייו של העומס, האופנים שבהם הוא ממוסגר ומפורש על ידי המרואיינות והמרואיינים והפרקטיקות המגדירות את תחושות העומס היו מגוונים. בהסתמך על הראיונות הקבוצתיים, תמת העומס מוסגרה ופורשה במושגים של זמן ושל תחושת עומס.

עומס בזמן קצוב

תחושת העומס מוסגרה במושגים של "עומס בזמן קצוב", דהיינו ריבוי מטלות שיש לבצען בזמן מוגדר - בדרך כלל בשעות הבוקר המוקדמות, עם ארגון הילדים ליציאה מהבית אל מסגרות החינוך. מרואיינות שהן אמהות לילדים צעירים ועובדות בשכר תיארו את השעות המוקדמות של היום כשעות רוויות מטלות שיש לבצען בו־זמנית: "להתלבש ולדאוג שהתינוק אוכל את ארוחת הבוקר שלו". שעות אחר הצהריים והערב תוארו כעמוסות פחות, אך עדיין מרובות מטלות - בעיקר מטלות הקשורות בהכנת אוכל, בארגון הבית ובטיפול בילדים.

כך למשל, אתי, בת 33, אם לשלושה ילדים בני שלוש, ארבע וחמש, עובדת בשכר וגם לומדת, תיארה תחושה של עומס בזמן קצוב, במיוחד בשעות הבוקר לקראת היציאה לעבודה. היא סיפרה:

> נניח אתמול בשעה שתיים עשרה בלילה עוד הגשתי עבודה, הייתי צריכה להגיש עד היום בתשע בבוקר ללימודים, ואז תליתי כביסה והלכתי לישון, התעוררתי בשעה שש, התארגנתי, ילדים, לבוש, ויכוחים, היסטריה, לחץ של בוקר, עד שמונה, שמונה ורבע אני מפזרת אותם בגנים [...] בעלי איש קבע אז הוא לא תמיד בבית [...] עד שמונה פיזרתי אותם, הגעתי לעבודה עד שמונה וחצי. אני משתדלת לקום בשעה שש אבל ממש קשה לי, אתמול קמתי בשש וחצי, אני מתארגנת, אני מנסה לארגן אותם תוך כדי שהם ישנים, ניסיתי בזמן האחרון לראות אם אני יכולה להלביש אותם בלילה כדי לחסוך זמן בבוקר אבל זה לא עובד [...] אני רוצה להכניס אותם מסודרים לגן [...] ארוחת בוקר [...] זה משתנה זה תלוי למי מהם, פירות לקטן, כריך לגדול והקטנה מה שהיא בוחרת, ואז מצחצחים שיניים, ואז אני שמה מוזיקה, קלטות ילדים, מסיימת להתארגן, בינתיים הם רבים, מישהו לקח למישהו משהו, דרמה, ואז מה קורה תמיד? תמיד ברבע לשמונה מישהו נזכר בעוד משהו, שמונה יצאנו, אני מפזרת את הקטנים ואז יש פרידה [...] ואז אני מפזרת את הגדול בגן שלו בתקווה שלא פספסנו את השעות כי זה לפי שעות סגירת השער, אז זה תמיד בהיסטריה אנחנו הולכים לשם, ואז אחרי ששמתי אותו שם מחכה לאוטובוס לעבודה, לפעמים עם האוטו, מגיעה לעבודה בשמונה וחצי, כשבעלי בבית אני מצליחה להגיע יותר מוקדם, אבל אם לא אני פשוט לא מצליחה בגלל כל ה... אני צריכה להשלים את החצי שעה, אני משתדלת להשלים ואם אני לא משלימה זה יורד לי מהימי חופש.

גלית, בת 34, אם לשתי ילדות בנות ארבע וחמש, עובדת בכירה במוסד ציבורי, תיארה גם היא התמודדות דומה למול מטלות מרובות שיש לבצע בזמן קצוב, בשעות הבוקר המוקדמות:

> השעון שלי תמיד מכוון לשש בבוקר אבל בין שש לשש וחצי אני [...] מנסה לשכנע את עצמי, עכשיו תהיה לי חצי שעה של שקט ושכדאי לי, אבל אני לא מצליחה לעשות את זה אז אני קמה כשהבת הגדולה שלי באה ומבקשת לאכול, אז קמה, ישר היא רוצה לאכול, אז אני נותנת להם לאכול, לפעמים אני נותנת להן לראות טלוויזיה אם אני רואה שצריך לרכז אותן במקום אחד כי אני לא יכולה לשים עין עליהן בזמן הזה כי אני צריכה להתארגן, ואז אני מתארגנת, הבנות שלי ישנות עם הבגדים לילה לפני אחרי המקלחת, זה חסך לנו פעם, היום הן כבר הרבה יותר דעתניות ויכולות לשנות את הדעה [...] אני אֶתן עד שאני יוצאת וזה הרבה פעמים מעכב אותי כי הן רוצות עוד משהו ועוד תשומת לב ועוד לספר, וזה הרבה פעמים מעכב אותי, אחרי זה אני מעירה את בעלי לפחות מנסה, לפעמים אני ממשיכה לנסות מהדרך לוודא. בדרך לעבודה זה הזמן שלי אני חושבת שאני מנצלת אותו במקסימום, כל טיפוח שאפשר לדחות לאוטו אני דוחה לאוטו, אם היה אפשר לחבר פן באוטו הייתי עושה גם באוטו, באמת אם אפשר היה לעשות עוד דברים באוטו הייתי מעבירה אותם לשם [...] אין לי את הזמן הזה בבית, אני לא יכולה גם אם הייתי רוצה.

מרואיינות שהן אמהות במשפחות מרובות ילדים, מוסלמיות מאזור הנגב ונשים חרדיות, סיפרו על עומס רב בחיי היומיום שנובע מהניסיון לטפל בדרישות הרבות הכרוכות בגידול ילדים בגילים שונים. חוה, חרדית בת 46 מירושלים, עובדת בשכר בתחום הפרסום, גרושה ואם לחמישה ילדים בני 5-18, תיארה את סדר יומה:

> שתיים עשרה בלילה ארגנתי את הבית אחרי שטיפה, תליתי מכונה כמובן, הוצאתי את הדברים מהמקפיא לקראת מחר, התארגנתי לשינה הלכתי לישון, השכמה בשבע יש לי אחד לארגן בבוקר, עוד מכונה, מכונה חדשה, קפצתי לתת לבן בישיבה משהו שהוא שכח, חזרתי הביתה, ארגנתי את המטבח, תליתי כביסה, הכנתי חלק מהאוכל, הכנתי ארוחת בוקר, יצאתי לעבודה מעשר עד שתיים, חזרתי בשתיים, עוד פעם מכונה, הכנתי צהריים [...] ארגנתי את המטבח שוב תליתי כביסה, יום ראשון זה יום מכונות בערך כל... מתי שמסתדר מכניסים מוציאים, מכניסים מוציאים, הספקתי לנוח קצת דווקא, הבן שלי הגיע בחמש ומשהו נתתי לו ארוחת צהריים ואז התייחסתי אליו, התארגנתי יצאתי.

גם נאדיה, בדואית מאזור הדרום, אמא ל־13 ילדים ששמונה מהם בגיל בית הספר, תיארה עומס בזמן קצוב המאפיין את שעות הבוקר:

> סדר היום שלי מתחיל בחמש. אני רגילה להתעורר בשעה חמש, קודם אני מתפללת, שמה את קומקום התה על האש. מכינה ארוחת הבוקר, יש לי שמונה ילדים שהולכים לבית הספר, כך שאני אפילו צריכה להתעורר לפני חמש, כדי להכין אותם לבית הספר. אז אני מעירה אותם, הגדולים מסתדרים לבד אבל יש לי ילדים קטנים, בכיתות ג ו־ד ו־ה, ויש לי ילד בחינוך מיוחד [...] בשעות הבוקר בין חמש לשמונה או לתשע אני בלחץ נורא. אלה השעות הכי קשות אצלי, הרי יש לי שמונה ילדים ואחד מהם בחינוך מיוחד. צריך לסיים את הכול בזמן... אני גם לא מספיקה, ואז אני דוחה דברים. יש לי למשל כבר שבועיים תור לבדיקת דם דחוף ועד היום לא הלכתי... הרי גם הכול רחוק המרפאה בתל שבע ואין לי רכב אז אני דוחה כי אין לי זמן.

עומס רגשי

במקביל לתחושת העומס בזמן ולצורך לנהל את המטלות השונות על מנת להספיק לבצע אותן בזמן קצוב, חלק מהמשתתפות במחקר תיארו תחושות של עומס רגשי, שלעתים מקשה עליהן להתמודד עם דרישות הבית והמשפחה. אדוה, בת 49, אם לשתי בנות, תיארה את תחושת העומס שהיא מרגישה בשל ריבוי המטלות שהיא מבצעת במהלך היום:

> אה... את הערב, את הערב, כי בערב אני כבר עייפה, ואני עייפה מכדי לשמוע כל כך הרבה סיפורים כל היום שהן [הבנות שלי] באמת מחכות לספר לי וכל אחת בפרוטרוט מספרת לי, כי אני גם אומרת להן במהלך העבודה אני אגיע הביתה אני אשמע. אבל אני כבר בערב אני עייפה.

יהודית, חרדית אקדמאית בת 50, סיפרה גם היא על עומס רגשי שהיא חווה במהלך היום:

> אני נשואה בנישואים שְׁנִיים עשר שנים, פתאום מארבעה ילדים ל־12 ילדים והבית מאוד עמוס [...] הרגשתי שאני חייבת את הזמן שלי לעצמי גם, את השקט, לכן הרגלתי גם את הבית שיש לי חדר עבודה, [כ]שאני נכנסת לשם העולם מת, כאילו העולם מת אי־אפשר להפריע לי, ומה זה חדר עבודה, אני לא עובדת שם כאילו זמן שלי עם עצמי.

הריאיון הקבוצתי עם הגברים הרחיב את הבנתנו בדבר המשמעויות של תחושות העומס. למול תחושות של עומס מתמשך ושל היעדר זמן פנוי מחובות הבית והמשפחה שתיארו הנשים, גברים אבות לילדים קטנים העובדים בשכר מיעטו לדבר על תחושת עומס ונשמעו מסופקים יותר מסדר היום שלהם. יתר על כן, חלקם דיווחו על "פסקי זמן משחררים" המאפשרים להתמודד עם העומס הרגשי. כך למשל יואב, בן 32 ממרכז הארץ, אב לפעוטה בת שלוש ולתינוק בן חודשיים, מספר: "יש לי זמן גם למשפחה וגם לתחביב שלי שהוא גוזל ממני המון אז שוב אני מאוד מרוצה מהסדר יום".

באופן דומה, אבי, אב לשלושה ילדים, מספר על שביעות רצונו מסדר יומו ומאורח החיים שלו, הכולל נסיעות עבודה רבות לחו"ל. הוא מתאר את הנסיעות כהזדמנות להשתחרר מהעומס של הדרישות המשפחתיות:

> יש לי פריווילגיה טובה, אני נוסע הרבה לחו"ל, מהעבודה [...] טוב לי שאני מתנתק, יש לי תקופה לחוצה לחוצה, אוקי מחר אני טס, טס, טס לעבודה יש לי שבוע, עשרה ימים, לא משנה כמה זמן אני צריך לטוס, אני טס וזהו אף אחד לא מפריע לי בלילה, לא חושב על הילדים שאני צריך לקחת אותם בבוקר לקום, כלום, התנתקות לחלוטין.

עם זאת, אבי, כמו גברים רבים שהשתתפו במחקר, סיפר על תחושת עומס הנובעת מדרישותיה התובעניות של העבודה בשכר, הכוללת שעות עבודה מרובות. אבי מגדיר את המשרה שלו "תובענית" ומספר שאחרי שבני המשפחה הולכים לישון, הוא עוד ממשיך לעבוד:

> אם אני לא מצליח להגיע לארוחת הערב והילדים ישנים, אז לפחות אני ואשתי בערב מדברים... לראות מה היה איך היה... תשע וחצי אשתי נרדמת, אני עוד יש לי לדבר עם חו"ל.

הבדלים בין־דוריים בתחושת העומס

נשים בנות 60-70 הוסיפו להבנתנו שממד הגיל או השלב בחיים שבו נמצאת האישה מעצב הן את תחושת העומס והן את תפיסת העומס בזמן קצוב. נשים בגילים אלו שהשתתפו

במחקר, גם אלו שעובדות בשכר, תיארו סדר יום נוח ומיעטו לתאר עומס בזמן. נראה אפוא שההשתחררות משלב הטיפול בילדים משפיעה על הרגשת העומס.

רותי, בת 59, אמא לשני בנים בני 35 ומעלה וסבתא לנכדים, מספרת על סדר יומה:

> קמתי בבוקר, שתיתי קפה, באתי להתעמלות, הייתי בחוג חברתי. הלכתי הגעתי הביתה, אכלתי צהריים, הלכתי לישון.

מהרגע שקמת עד הצהריים, את בפעילות ספורט וחוג חברתי?

> כן, נכון. [...] אחרי זה באתי הביתה, אכלתי, ישנתי צהריים, קמתי התארגנתי התקלחתי [...]. וכמובן שאני אחזור הביתה שוב אני אראה קצת טלוויזיה, אתעייף ואלך לישון.

אמנם נשים בנות 60-70 מיעטו לתאר את תחושת העומס במושגים של זמן, אך חלקן תיארו עומס רגשי הנובע מהציפיות הרבות מהן בכל הנוגע לטיפול בנכדים, ציפיות שלא תמיד מתיישבות עם רצונן. למשל נאוה, אמא לארבעה ילדים וסבתא לנכדים, סיפרה: "פתאום מנחיתים עלייך, ושאין כוח אין מצב רוח לשמור, כשאת הולכת לשמור על נכד, את צריכה להיות עם מצב רוח, להעניק לו חום... [לפעמים] אין לי כוח...".

2. סדר יום כשגרה

בראיונות הקבוצתיים עלתה הסוגיה של מרחב הבחירה ומידת הגמישות המתאפשרים בסדר היום. מרואיינות סיפרו שעבודות הבית והטיפול בילדים ממלאות את רוב זמנן ואינן מותירות להן כמעט אפשרות לבחור כיצד יתנהל סדר היום שלהן. מדבריהן עולה כי הן מנהלות את סדר יומן באופן מובנה, ברור ומוגדר מראש; הן ממעטות לשנות את סדר היום ומתארות אותו כריטואל יומי. דבריהן, כך נראה, מבטאים את הציפייה החברתית מהן כנשים להיות אחראיות לניהול משק הבית ולעבודות הטיפול.

לדוגמה גילי, בת 36, אם לשני ילדים המועסקת בתפקיד אדמיניסטרטיבי בכיר במוסד ציבורי, מספרת כיצד מתנהלים הבקרים אצלה בבית:

> אני קמה תמיד בין 6:00 ל־6:30, מתארגנים, הגדול מתלבש לבד, הקטנה עוד אני מלבישה אותה, מתארגנים [...] משתדלת לצאת ב־7:25 מהבית, זה מאוד מאוד חשוב ה־7:25 הזה, אם אני רואה שאני ככה סוטה בדקה או שתיים מזה, אז אני מתחילה ככה להיות בסטרס, אמא מאחרת לעבודה.

נשים שהן אמהות לילדים צעירים, הנמצאות בשלב "שיא העומס", מתארות מציאות שבה אין להן אפשרויות בחירה בניהול סדר היום שלהן ולכן הן אינן מרוצות ממנו. הסוגיה המרכזית שהזכירו המשתתפות היא הרצון, שאינו מתממש, לכלול בסדר היום שלהן זמן אישי ופעילויות

להנאתן ולרווחתן האישית. שירה, בת 39, אם לשלושה ילדים ומנהלת מתנ"ס קהילתי, מתארת את תחושותיה כלפי סדר היום שלה, שאינו מאפשר הרבה בחירות:

> מה שאני הכי לא אוהבת שבעצם אין לי דקה לעצמי, אני לא עושה לא פילאטיס, לא יוגה, לא TRX, לא זה ולא שיח עם הבעל, זה הכול מודחק לשישי־שבת, אני ממש מתפעלת את החיים באמצע השבוע. [...] אני כבר לא זוכרת מה זה, כאילו לא עבר הרבה זמן אבל ברגע שאת לא מאמנת משהו, אז הוא נשכח, זאת אומרת אני לא זוכרת מה זה לתת לעצמי, פשוט תצאי החוצה, תלכי תצעדי, זה לא כזה ביג דיל, זה כמו שהיא אמרה "יש לי את הזמנים שלי" ואני שומעת ואני אומרת וואלה זה באמת לא כזה ביג דיל, פשוט לקחת אתך איזה שעה, אין לי את האנרגיה, אני לא מתורגלת לזה כבר, אני פשוט מתורגלת כל הזמן להיות בנתינה לחוץ, כאילו ממני לחוץ, אני לא זוכרת מה זה אומר לתת לעצמי, גם הרבה זמן לא הייתי בקורס, כאילו שזה גם חלק בזה להיות בלמידה. פשוט צריך למצוא זמן לכל המקומות האלה ולמדתי שכשאני דוחפת, אז שום דבר לא, אני מותשת, פשוט הכול עוד יותר מעמיס עליי. אז אני אומרת תעשי כאילו, אל תתחילי להעמיס ספורט וזה, זהו גם כל החיים אמרתי, טוב הילד שלי הזה יגדל, אבל לכולם יש צרכים בכל גיל.

סוגיית הבחירה קיבלה משמעויות שונות אצל נשים עם מאפיינים שונים. כך לדוגמה, נשים שאינן עובדות בשכר ונשים בנות 60-70 שילדיהן כבר עזבו את בית המשפחה תיארו מציאות שונה, הכוללת אפשרויות בחירה וסדר יום פחות ריטואלי. נשים שאינן עובדות בשכר מצליחות לשלב פעילויות שאינן נכללות בסדר היום של נשים העובדות בשכר, כמו שעות פנאי, מפגשים עם חברות ועם קרובות משפחה ופעילות ספורט. נשים בנות 60-70 מדווחות אף הן על פעילויות דומות, ואפילו בהיקף רחב יותר, ובאפשרויות בחירה מגוונות יותר.

ענת, בת 50 ממרכז הארץ, עקרת בית, נשואה ואם לשלושה ילדים בגילי העשרה, תיארה תחושות שונות מאלה של שאר המשתתפות בקבוצה, שהיו עובדות בשכר ואמהות לילדים קטנים:

> סדר היום שלי הוא מאוד גמיש, זאת אומרת אני אחראית לעצמי, אני עושה מה שאני רוצה מתי שאני רוצה.
>
> את מרוצה מסדר היום?
>
> מאוד מאוד מרוצה, לא מוכנה להחליף שום דבר בשום, לא... כל עוד זה אפשרי אני לא רוצה לעבוד באיזשהו מקום קבוע עם התחייבות לשעות לעבודה. אני מאוד אוהבת שאני אחראית על עצמי ועל הזמן שלי.

גם נשים בנות 60-70 סיפרו על אפשרויות הבחירה בסדר היום שלהן. רבקה, בת 59 ואם לשלושה בנים (הצעיר בן 29), סיפרה שיש לה די זמן על מנת לנהל את העניינים בנחת. בתשובה לשאלה: "את מרגישה נוח עם סדר היום שלך?" היא השיבה: "בטח, איזה שאלה,

לפעמים לא בא לי לעשות כלום, מישהו יכול להגיד לי?! אף אחד לא יכול להגיד לי, לא בא לי לבשל, לא בא לי, אין לי חשק, אז די".

המשתתפים הגברים תיארו שביעות רצון מסוימת מאופן ניהול הזמן ומאפשרויות הבחירה המגוונות בסדר היום שלהם. חנן, תוכניתן בן 42 ממרכז הארץ, אב לשלושה ילדים, סיפר:

> אני עושה ספורט, כאילו כל דבר שחשוב לי אני עושה ואם אתה לוקח את זה בפרופורציה הזו ולא להעמיס על עצמך יותר מדי שזה לא יהיה... שתוכל לעשות את כל מה שאתה רוצה אז הכול בסדר לא אין אין שום בעיה.

מעבר לאפשרויות הבחירה המגוונות בסדר יומם של גברים, יש לציין שהפרקטיקות היומיומיות המתפעלות סדרי יום שונים ואפשרויות שונות לניהול זמן מייצרות גם תְעדוף שונה של המשימות. המשתתפים הגברים סיפרו כי היו מעדיפים להקדיש יותר זמן למשפחה ופחות זמן לדרישות של שוק העבודה. על הכמיהה הזאת דיבר למשל יוסי, בן 41 ואב לשלושה ילדים, עובד במשרה מלאה, מבלה שעות רבות במקום העבודה ואף נדרש לטוס לחו"ל לעתים קרובות:

> אני הרבה בחו"ל אז הילדים שלי לא רואים אותי הרבה ולאורך השנה [...] אני הייתי הבן אדם הכי מאושר אם הייתי יכול להיות כל יום בארבע וחצי-חמש בבית, לשים את הטלפון בצד לשכוח ממנו ארבע-חמש שעות.

הטענה שסדר היום נובע מבחירה קיבלה ביטוי מורכב בראיונות. מחד גיסא, כפי שראינו, רבות מהאמהות לילדים צעירים חוות את סדר היום שלהן כהכרח ואינן מוצאות בו אפשרויות בחירה של ממש. מאידך גיסא, באותה עת, מדבריהן עולה התפיסה שהן האחראיות לגורלן. גלית, בת 34, אם לשתי ילדות המועסקת בתפקיד בכיר, אמרה: "אני מכירה הרבה נשים שמתוך בחירה, שיש להן אפשרות לצאת לעבוד ולעשות דברים שהם יותר זה... והן מעדיפות לשבת בבית ולעשות את העבודה השקופה".

ענת, אקדמאית בת 50, עקרת בית ואמא לשלושה ילדים, אמרה:

> העניין של הנשים והגברים פה, אני חושבת שזה משהו תפיסתי וזה עניין של בחירה של מה אני בוחר לעשות... אז אני לא רואה את זה בצורה כזאת שכאילו זה האישה וזה הסידור של הבית, הכלים ההקפצות, זה בחירה, זה בחירה שלי להיות עם הילדים בבית, אני יכולה לבחור להיות עם הילדים משמונה עד חמש אם אני רוצה, אני יכולה.

באחת הקבוצות המרואיינות עצמן העלו לדיון את המורכבות של שיח הבחירה החופשית:

> גלית: אני לא רוצה לוותר על זה [על תפקיד האמא הדואגת, המטפלת במשק הבית], אבל באמת אני כבר לא יודעת איפה הרצונות שלי מתחילים ואיפה החברה.

אתי: בגלל זה אני אומרת, זאת לא באמת אפשרות בחירה אמיתית, את לא באמת בוחרת, את כאילו, כי המודלים המנטליים שלך, ההבנה שלך של הכול היא מתוך מצב קיים. אם נותנים לך את א או ב לבחור אז זה לא באמת בחירה.

3. אחריות וניהול

נושא נוסף שעלה בראיונות הקבוצתיים הוא האחריות לניהול עבודות הבית ולחלוקת העבודה במשפחה. כשתיארו המרואיינות את סדר יומן הן ציינו את הרגשת האחריות שהן חשות לביצוע המטלות הביתיות והטיפוליות, הרגשה שמשפיעה על חלוקת העבודה בין בני הזוג וגורמת לכך שהן נושאות במרבית הנטל. גלית, בת 34, אם לשתי בנות צעירות המועסקת בתפקיד בכיר, מתארת את תחושותיה בנוגע לחלוקת העבודה בינה לבין בן זוגה:

> אני מרגישה שנגיד מול בעלי, למרות שיחסית הוא כן שותף להסעות של הבוקר, שבאמת כשאני צריכה לעשות את זה, זה מאוד, מאוד קשה לי, אבל אני עדיין מרגישה שהטיפול הכולל, כאילו הדאגה הכוללת לילדים, לכל הדבר הזה שנקרא ילדים, אם זה בריאות, וטיפולים, וחיסונים וטיפת חלב וגן, ומה צריך להביא ליום הולדת בגן, ומתי יש זה, ומתי יש זה - כל זה עלינו [הנשים], זה עליי.

המושג "עזרה", כשהוא מיוחס לבן הזוג, חושף את התפיסה הזאת שלפיה נשים הן האחראיות לניהול דרישות הבית והמשפחה והן מקור הסמכות. מרואיינות מיעטו לדבר על חלקם של בני הזוג בביצוע המטלות המרובות במהלך היום וחלקן כלל לא הזכירו את בן הזוג בריאיון הקבוצתי. גם נשים שהזכירו את בני הזוג תיארו אותם כמי ש"עוזרים" בביצוע המשימות השונות והוסיפו שהעזרה הזאת כרוכה בתהליך תמידי של משא ומתן.

סנא, ערבייה מהצפון בת 48, אקדמאית ואם לשלושה ילדים, מספרת על חלוקת העבודה אצלה בבית:

> אני חוזרת הביתה, לחוצה, ושוב מתחילה לסדר את הבית, לבשל, לכבס, [לטפל] בכל הדברים של הבית. יש לי עכשיו גם לימודים, בשביל הגמול אני יוצאת יומיים בשבוע מחמש עד תשע וחצי [בערב] וחוזרת הביתה והילדים מחכים לי, וממשיכה לסיים את עבודות הבית והבישול, אז מסיימת עד השעה שתים עשרה וחצי [בלילה]. בעלי לא ממש עוזר. מדי פעם הוא עוזר אבל אני אפילו מסדרת אחריו ולא רק אחרי הילדים.

איה, ערבייה אקדמאית בת 27, עובדת בשכר ואם לתינוק בן תשעה חודשים, מספרת על ההתנהלות שלה בשעות הלילה:

> היום שלי מתחיל בסביבות שתיים בלילה ככה בינתיים, בעלי לא עוזר בלילה, הוא לא קם. או שהוא עושה את עצמו לא שומע או שהוא באמת לא שומע.

בכל זאת, היו נשים מעטות - בעיקר אקדמאיות שעובדות בעבודות פרופסיונליות - שתיארו מציאות שונה של חלוקה שוויונית יותר בעבודות משק הבית ובעיקר בעבודת הטיפול בילדים. כך למשל ליאורה, מהנדסת בתעשיית ההיי־טק ואם לחמישה ילדים מצפון הארץ, מתארת את חלוקת התפקידים בינה לבין בן זוגה:

> בעלי ואני שנינו באנו מתחום ההנדסה, שנינו רצינו לפתח קריירות, אז הסיכום שלנו שאנחנו חצי חצי בהכול. זאת אומרת פעמיים בשבוע הוא מוציא את הילדים, פעם בשבוע אני, עוד פעם יש אמא שעוזרת, זהו.

גם בקבוצת הגברים העידו משתתפים לא פעם כי הם עוזרים במטלות הבית והטיפול בילדים. יאיר, מנהל רכש ולוגיסטיקה בן 39 ואב לשני ילדים בני ארבע ושבע, סיפר: "אני כן עוזר בכל המטלות [...] כביסות, אני אוהב לקפל כביסה כשאני רואה ספורט, זה התרפיה שלי, כלים, זה בדרך כלל כשהיא אומרת לי".

תפיסתם של הגברים את המציאות הלא שוויונית של חלוקת העבודה מצביעה על כך שיש גברים המודעים לעובדה שנשים נוטלות על עצמן את רוב עבודות הבית והטיפול בילדים גם כשהן עובדות בשכר. הם גם מודעים לתחושות העומס שנשים חוות בעקבות זאת, אך עדיין נראה בעיניהם שהטיפול בבית ובילדים הוא באחריות בנות הזוג שלהם. אייל, עורך דין בן 44 ממרכז הארץ, אב לארבעה ילדים (שלושה מנישואיו הנוכחיים ואחד מנישואים קודמים), מספר איך עבודות הבית והטיפול בילדים נראות בעיניו ומתאר בפירוט את העבודה הביתית שעושה בת הזוג שלו:

> [עבודת הבית] זה עבודה נוספת מבחינתה, אני לא אומר שלא, אני לא הייתי מסוגל לעשות את זה. [...] זה עבודה נוספת מבחינתה והיא מגיעה תשושה בסוף היום, אה... גם מלאסוף את הילדים ולהכין ארוחת צהריים וארוחת ערב, ולשבת אתם על שיעורי בית וזה שלושה ילדים [...] להתעסק עם ילדים אני חושב שזה עבודה הכי קשה שיש, בגלל זה אני אומר אני לא הייתי מסוגל לשרוד את זה לאורך זמן, אני זוכר שהילדה הקטנה נולדה לפני שנה וקצת נאלצתי כמה ימים לטפל מ־א עד ת. ואחרי ארבעה ימים אני הייתי עם הלשון בחוץ, אם לא הייתה אמא שלי שעוזרת לי בכמה דברים הייתי... מתמוטט.

בריאיון הקבוצתי עם האבות עלה שוב ושוב מוטיב העזרה בהקשרים שונים, ללא קשר לנושא הדיון: "אני יכול לעשות המון דברים, הכול, קניות, סופר פארם, קניות זה וזה, כלים, מטבח, אני משתדל להקל על אשתי" (יואב, אב לילדה בת שלוש ולתינוק בן חודשיים). ציטוטים מסוג זה מצביעים על כך שנשים נחשבות אחראיות לעבודת הטיפול ולתחזוק משק הבית, ואילו השבירה של חלוקת התפקידים המגדרית ממוסגרת במונחים של "לעזור" או "להקל".

4. הורות ממוגדרת

הראיונות הקבוצתיים חושפים שהתפיסה הרווחת על הורות כוללת תבניות חשיבה נבדלות על אמהוּת ועל אבהוּת. דפוסי חשיבה אלו מעוגנים במערכת של הסדרים חברתיים ומשטרי סוציאליזציה שונים לבנות ולבנים ובמערך שונה של ציפיות חברתיות מנשים ומגברים. בראיונות עלתה האמהוּת כתמה מרכזית שנשזרה בחשיבה על ניהול הזמן, בתחושת האחריות, בחלוקת התפקידים במשפחה ובתפיסות הזהות של המרואיינות. גם כאשר משתתפות השתמשו במונחים משפחה או הורות, לא אחת הן התכוונו לנשים ולעשייתן החברתית. הדבר בא לידי ביטוי בכמה אופנים: חלקן התייחסו באופן שונה לעבודת הטיפול בילדים ולעבודות משק הבית; הטיפול בילדים תואר כדבר המעורר תחושת סיפוק; ורבות מהנשים הביעו רצון לעמוד בציפיות החברתיות ולממש את אידיאל האם הטובה, גם כאשר ציפיות אלו מתנגשות עם דרישות שוק העבודה.[25] יהודית, חרדית אקדמאית ואם ל־12 ילדים, דיברה על רגשות הסיפוק והנחת שמשפחתה מעניקה לה:

> [המשפחה] זה הסיפוק והנחת הכי גדולים, חוץ מזה שעבודה היא עבודה, יש סיפוק ויש הערכה אבל זה משהו שחשוב בעיניי, אני מרגישה ששמה זה המקום שהכי ממלא אותך.
>
> יותר מהעבודה?
>
> ותאמיני לי שאני עושה בעבודה המון, אבל הסיפוק זה הילדים.

גם אורלי, בת 33 ממרכז הארץ, עובדת בשכר בתפקיד אדמיניסטרטיבי, בהיריון ואם לילד בן ארבע וחצי, סיפרה על הסיפוק מהאמהוּת ואמרה שאינה מעוניינת להיות מפרנסת עיקרית מחשש שהדבר יפגע במימוש האמהוּת:

> אני נהנית מהאמהוּת מאוד [...] אם הייתה לי אפשרות להרוויח הרבה כסף בחוץ ושבעלי יהיה בבית בעיקר, אני חושבת שאני לא הייתי מסוגלת לחיות, אני לא, באופן אישי לא... לא הייתי מרגישה טוב עם עצמי. אני עשיתי את הבחירה או שהבחירה נעשתה בשבילי, לא משנה, נוח לי אתה, זה בסדר.

הכמיהה למימוש הציפיות החברתיות מנשים כאמהות מתנגשת לא פעם עם הדרישות והתנאים של שוק העבודה. התנגשות זו מעצימה את תחושת העומס. חוה, חרדית בת 46, עובדת בפרסום, גרושה ואם לחמישה ילדים, מתארת כיצד היא מנסה לעמוד בציפיות ממנה כאמא אל מול הדרישות ההפוכות של שוק העבודה:

> החלק שאני בעבודה והילדים שלי צריכים אותי ומתקשרים אליי, ואני מנסה לזכור, אפילו זה שאני צריכה לקחת את הבן שלי לישיבה ולאחר לעבודה ולהיתקע בפקקים, מאוד מאוד קשה לי, אני צריכה כל הזמן להגיד לעצמי "אוקי תזכרי זה הילדים, זה מה שיותר חשוב והעבודה תחכה והפגישות יחכו". זה מה שקשה לי, וקשה לי בכלל

25 על עומקה של תפיסת עולם נורמטיבית זו ראו ברקוביץ 1999; דונת 2010.

> שהילדים מתקשרים ואני לא יכולה לענות להם כי אני באמצע פגישות, זה מאוד מאוד קשה.

המשתתפות חוו ופירשו באופנים שונים את הקונפליקט בין מקומה המרכזי של האמהוּת בחייהן לבין השתתפותן בשוק העבודה. הן השתמשו במונחים שהצביעו על הסתירה בין שתי הזירות, הפרטית והציבורית, ועל המתח ורגשות האשם שהן חוות. מנגד, היו שהציגו את העבודה בשכר כחלק חשוב לא פחות בזהותן ובחייהן מהאמהוּת. כך למשל ורד, אדריכלית בת 51 ממרכז הארץ, נשואה ואמא לארבעה מתבגרים, תיארה כיצד היא רואה את הקשר בין האמהוּת לבין הדרישות המקצועיות:

> אני מאוד נהנית מהעבודה, אני מאוד אוהבת לעבוד, אם הייתי יכולה הייתי עובדת גם שישי וגם שבת. ואין לי הרגשה שאני חסרה להם [לילדים] וגם אם הם מקטרים שאני חסרה להם, אני יודעת שזה לא נכון, כאילו שזה סתם באותה שנייה היה להם משעמם אז הם חיפשו להטיל את זה על מישהו.

לעומתה סמא, ערבייה בת 28 מאזור הדרום, אקדמאית, נשואה ואם לארבעה ילדים, תיארה באופן שונה את מרכזיות האמהוּת בחייה:

> למרות שאני משכילה ועובדת וכו', אבל החברה שלנו רואה ומתייחסת לאישה כמי שדואגת לבית ולמשפחה וכו'. גם אם נגיע לתפקידים הכי גבוהים. אני מדברת על עצמי אישית - אם יש לי מישהי שמנקה במקומי, ומבשלת במקומי, ומטפלת בילד שלי, כאן אני מרגישה שאני מאבדת את הזהות שלי... אולי אגיע רחוק מבחינת קריירה אבל הזהות שלי כאישה וכאמא נעלמת לי.

לצד משתתפות שדיברו על תחושת הסיפוק שהאמהוּת מעניקה, היו גם נשים שהטילו ספק באוניברסליות של רגשות אלו וערערו על התפיסה הרואה באמהוּת מהות טבעית של נשים. אורית, אקדמאית בת 40 ממרכז הארץ, אם לשני ילדים בני שבע ושנתיים העובדת בעבודה פרופסיונלית, הייתה אחת הנשים שהשמיעו קול שונה בשיחה שהתפתחה בקבוצתה בעניין הסיפוק הרגשי שהאמהוּת מעניקה. היא סיפרה על הקושי שהיא חווה באמהוּת:

> ביום רביעי למשל היה יום קשה נורא, מצד אחד כי הייתי כל היום בקמפוס באוניברסיטה בעבודה [...] זה היה יום עם חתיכת סיפוק והנאה [...] ובשעה רבע לארבע שהייתי צריכה להסביר לאנשים שאני [...] צריכה ללכת להוציא את הילדים מבית ספר, התבאסתי, הייתי נשארת בכיף בקמפוס [...] עכשיו זה נשמע כאילו... אני אוהבת את הילדים שלי וכל זה... אבל אני צריכה אותם במנות קטנות, זה לא... זה טו מאץ' בשבילי לקבל אותם [...] בחופש של יותר מדי ימים שבו אני צריכה להיות עם שניהם [...] אני כל כך בלחץ שאני מראש בונה תוכניות. המחשבה על זה שאני צריכה להיות זה... היא מלחיצה אותי.

תבניות החשיבה המקובלות הרואות בעבודת הטיפול חלק בלתי נפרד מהאמהות עלו גם בקבוצת האבות. יאיר, בן 39, אב לשני ילדים קטנים, אמר:

> אני יכול להגיד לך, אמא שלי לא עבדה, אני הייתי הקטן מבין ארבעה אחים, אמא שלי לא עבדה עד שאני הלכתי לגן, ו[אשתי] היא עובדת משרה מלאה, וזה לא פייר.

בדומה לכך סיפר אייל, עורך דין ואב לארבעה:

> חשוב שלילדה שלי שהיא מגיעה מבית ספר וזה השנה הראשונה שהיא בכיתה א, שהיא מגיעה מבית הספר, שכל יום שהיא תשב עם אמא שלה על שיעורי בית, אם יש לה שיעורי בית ושתאכל ארוחה חמה.

בקבוצת הגברים עלתה התפיסה הרואה בחובת הפרנסה חלק מההגדרה של תפקידי האבהות. מרואיינים שיקפו את הציפייה החברתית מהם לשאת באחריות לפרנסת המשפחה ולשמש מפרנסים עיקריים, ציפייה שמאפשרת להם לשלב בין דרישות האבהות לבין דרישות שוק העבודה. אייל, שצוטט לעיל, ניסה להסביר את חשיבות הפרנסה והעבודה בחייו בהיותו מפרנס עיקרי הדואג לצרכים הכלכליים של ילדיו. הוא הביע שביעות רצון מסדר היום שלו ולא ביטא רגשות אשם על כך שהעבודה קודמת אצלו לטיפול בילדים:

> אין ספק שהחיים המודרניים מאלצים אותנו בעצם להפוך את סדר היום שלנו שהפוקוס או העיקר זה העבודה, ואז כל הדברים האחרים באים משני, אמנם הוא מאוד עיקרי, הוא מאוד משמעותי בחיים שלנו שזה הילדים, וזה הבית, והזוגיות, אבל זה לא משנה את נוכח העובדה שיש לנו יום העבודה והעבודה שלנו היא הפרנסה שלנו, ואנחנו כל הזמן דואגים שיהיה מספיק פרנסה לילדים ונוכל לתת לילדים ולנו את הצרכים הבסיסיים, והיום הצרכים הבסיסיים הם מאוד מאוד גבוהים. אני ספציפית הסדר היום שלי מאוד מרוצה ממנו נכון לעכשיו זה טוב לי.

אמנם בקבוצת הגברים שררה הסכמה על כך שנטל הפרנסה מוטל עליהם, אך היו גם שהביעו רצון להשתחרר מהדרישות התובעניות של שוק העבודה ולהקדיש זמן רב יותר לחיי המשפחה. יוסי, בן 41, אב לשלושה ילדים העובד במשרה מלאה, סיפר על תחושות האשמה שהוא חש בשל שעות העבודה המרובות והצורך להיות זמין לעבודה גם בשעות הערב, כשהוא בבית:

> זה מבאס, אבל גם העולם השתנה לצערי, זאת אומרת פעם היינו יכולים לעבוד שבע שעות, והיום בשביל להרוויח את אותו דבר צריך לעבוד תשע שעות [...] לנסות לייצר איזשהו זמן איכות עם הילדים, זה משהו לא פשוט [...] פעם כל הזמן הייתי בטלפון, משתדל לנתק אותו, הרי כל דבר שמקפיץ אותנו כל הודעה, אתה ישר בודק מה קורה. הייתי שמח מאוד לשים אותו בצד לארבע-חמש שעות, להתעדכן אחר כך, משהו ברמה הזאתי ולהיות נטו עם הילדים, ממש להתעסק בזה, נקודתי.

יש שעות שממש היית רוצה להיות נטו עם הילדים?

> [בין] חמש לתשע [בערב]. זה ברור לי לחלוטין, זה השעות שאם הייתי יכול להגיע הביתה כל יום בחמש.

לצד קולות שתיארו התנגשות בין אידיאל של טיפול רב יותר בילדים לבין מציאות המטילה על הגברים את עול הפרנסה, נשמעו גם אבות שעשו שינוי בחייהם על מנת להיות פעילים יותר בגידול הילדים. יואב, אב לילדה בת שלוש ולתינוק בן חודשיים, סיפר איך הפך מעצמאי לשכיר בעקבות הולדת בתו. שי, אב לשלושה, סיפר על ההחלטה לצאת חופשת לידה:

> אני הייתי בחופשת לידה, אשתי הסכימה שאני אקח חופשת לידה בילד הראשון, היה אז את החוק שהוא יצא, הייתי מהמאתיים גברים שניצלו את החוק הזה בשלוש השנים שהוא יצא. הייתי אז בצבא, הייתי לקראת שחרור מקבע והייתי תוכניתן גם בצבא ונורא נהניתי. אני יודע שיש מדינות שבהן הגברים יוצאים אחרי שהנשים בחופשת לידה אז יש מדינות שזה אפילו שנה שלמה, כמו דנמרק, אני חושב שזה היה עוזר אם גברים היו חווים את הילדים בגילאים הממש קטנים שזה היה נופל עליהם, אני חושב שזה מאוד כיף.

אמהות שזורה בעבודות הבית

מהראיונות הקבוצתיים עולה כי הטיפול בילדים הוא המרכיב המרכזי בזהותן האמהית של המרואיינות. עם זאת, בחלק מהראיונות נשזרה האמהות בפרקטיקות יומיומיות של עבודות בית, שאחת המרכזיות בהן היא הכנת אוכל. לעבודת הבישול וההזנה מיוחסות משמעויות של טיפול, טיפוח ונתינה; היבט זה ניכר במיוחד בראיונות הקבוצתיים עם נשים ערביות ועם נשים חרדיות.

ריאן למשל, ערבייה בת 30, עובדת בתפקיד בכיר במוסד ציבורי ואם לשלושה ילדים בני שנה עד שמונה וחצי, סיפרה שהייתה שמחה לו היה לה יום חופשי אחד באמצע השבוע. יום כזה היה מאפשר לה, לצד זמן לעצמה, גם

> לסדר את הבית, לבשל ארוחת צהריים לילדים. שהילדים יחזרו אליי הביתה ואני בישלתי להם ארוחת צהריים - מבחינתי זה חלום. אני מאושרת עד הגג ביום שבו הם חוזרים הביתה והכנתי ארוחת צהריים.

דברים דומים סיפרה חוה, חרדית בת 46 ואם לחמישה: "כשאני במטבח כיף לי שאני מבשלת אוכל שהם אוהבים, זה ממש ממלא אותי בסיפוק, אני מאוד מתחברת למקום הזה".

נשים שמחברות בין האמהות לבין עבודות הבית מתארות הרגשה של איום על זהותן האמהית אם החיבור הזה מופר על ידי צד שלישי. השיחה הבאה ממחישה זאת בבירור:

נחמה: הילדים כבר גדלו, אז זה לא המצב הזה שאת מבשלת ואופה, הבת הגדולה כבר נכנסת יותר למטבח והיא תופסת את הקטע של השפית המשפחתית. אז אני לא מרגישה מוערכת כל כך.

יהודית: זה מערער.

נחמה: אני בשלב של החיים שאני אומרת אולי שהילדים יתחתנו אני אתחיל לבשל, אולי ארגיש יותר מוערכת.

בהמשך הדיון הוסיפה נחמה, חרדית בת 41 ואם לארבעה ילדים, על תחושת האיום על הזהות האמהית:

[הבת הגדולה שלי] לוקחת לי את המקום, הבחורה בקטע של בישול, אני שמחה מזה, אבל לפעמים זה קצת צובט, את לא צריכה לבשל, היא קמה בבוקר מתחילה לבשל לשבת, אני לא נוגעת במטבח, היא עושה הכול, אני אומרת אולי אני אעשה את המרק, היא אומרת: "לא, כבר עשיתי".

היעדר ההפרדה בין פרקטיקות של טיפול בילדים לבין פרקטיקות של עבודות הבית בא לידי ביטוי בשיחה שעסקה במיקור חוץ:

נעמה: [אם הייתה לך עוזרת בית,] במקום לגהץ אתמול בלילה, היית עושה ספורט.

חוה: לא, קודם כול הייתי מרגישה רע כי זה שאני מגהצת לבן שלי חולצות, אז אני מרגישה את המקום האמהי שלי, אז אני אכניס לו פתק לכיס, והוא רואה שאני מגהצת לו וזה מחמם לו את הלב, לא יודעת אני מתחברת למקומות האלה.

מראיינת: את לא רוצה שמישהו אחר יגהץ במקומך או לתת את זה למישהו אחר?

חוה: לא, גם כשאני במטבח כיף לי שאני מבשלת אוכל שהם אוהבים, זה ממש ממלא אותי בסיפוק, אני מאוד מתחברת למקום הזה.

כפי שעולה מהציטוט, המרואיינות בשיחה זו מבטאות את אידיאל האמהוּת האינטנסיבית, שלפיו האם אחראית לא רק למילוי צורכיהם הפיזיים של ילדיה, אלא גם לעולמם הרגשי.

הערכה חברתית לאמהוּת

התפיסות הרווחות בדבר אידיאל האמהוּת ומוסד המשפחה טבועות עמוק בחיי היומיום של המרואיינות ומעצבות את אופיים. מהראיונות הקבוצתיים עולה שאמהוּת ונתינה של נשים מתוחזקות בכל שלבי החיים על ידי הערכה חברתית: הערכה מילולית (למשל מחמאות) והערכה לא מילולית (למשל חיבוק). ואמנם הערכה - הניתנת לאישה על פרקטיקות של אמהוּת, כגון היכולת לתפקד כאם במקביל להשתתפות בשוק העבודה או היכולת לספק

את צורכיהם של בני המשפחה - היא אחד המנגנונים שבאמצעותם החברה מתחזקת את המבנה המגדרי.

כך למשל שירה, בת 39, אם לשלושה ילדים העוסקת בתפקיד ניהולי, מספרת על ההערכה שהיא מקבלת ממשפחתה:

בעלי מעריך אותי, הוא רואה את העומס שאני לוקחת על עצמי. יותר מזה, הוא כל יום כותב לי פוסט, אני אומרת לו אני לא מצליחה להגיע לזה, "תורידי הילוך, תשקיעי בעצמך", כאלה, כאילו הוא מאוד מעריך אותי ואומר לי גם תורידי את העומסים שאת לוקחת על עצמך. הילדים שלי מעריכים אותי, אני מרגישה את זה מכל הסביבה, מהמשפחה הקרובה, מהעבודה, מעצמי, זה הכי קשה. כאילו אני מעריכה את עצמי למרות שאני עייפה, באמת עייפות. אני אומרת לעצמי, מתישהו זה ישתנה.

גם מיכל, אם לשלושה ילדים, מספרת על ההערכה שהיא מקבלת מבן זוגה:

אני חושבת שהבן זוג שלי מאוד מעריך אותי [...] הוא נורא... כאילו מעריך את זה, הוא מעריך שאני מבשלת [...] אני מכינה אוכל טעים והוא עובד פה [קרוב] אז הרבה פעמים הוא בא לאכול פה בבית צהריים והוא נורא מעריך [...] הוא נהנה מהארוחה, ממני, מזה שהוא אוכל אתנו.

כוחה החברתי של ההערכה עלה גם בשיחות שהתנהלו בין הנשים עצמן בחלק מהקבוצות, כאשר המרואיינות הביעו את חשש מביקורת כלפי נשים שאינן עומדות בציפיות החברתיות של "אמהוּת אידיאלית". השיחה הבאה התקיימה בין אמהוֹת לילדים צעירים העובדות בשכר, שסיפרו על הקשר בין חזותם של הילדים בבואם לגן לבין ההערכה שהאם זוכה לה מצד הסובבים אותה:

אתי: ניסיתי בזמן האחרון לראות אם אני יכולה להלביש אותם בלילה.

אורלי: זה עובד?

אתי: ככה, חצי, כי אז הם מתלכלכים לי, מתרטבים במים כשהם מצחצחים שיניים ואז מתלכלכים עם המשחה, אז זה לא באמת מוצלח.

גילי: יש כאלה ששולחות ככה, אפילו שהילד מלוכלך, לא נורא.

אתי: זה לא יורד ואז זה נראה... אז כאילו לפחות שאני אכניס אותם [לגן] מסודרים.

גילי: שלא יחשבו שאני אמא חורנית.

אתי: אני רוצה להכניס אותם מסודרים לגן... אחר כך לא משנה.

5. טיפול

מהמחקר עולה כי האמהוּת היא התפקיד הטיפולי המרכזי בחייהן של המרואיינות, אך נוסף על הטיפול בילדים זוהו סוגים אחרים של עבודות טיפול. למעשה, עבודת הטיפול נמשכת

לכל אורך מסלול החיים של האישה: נשים מטפלות בו־זמנית בבני המשפחה הגרעינית, בהורים שלהן או בהורים של בני זוגן, ובשלב מאוחר יותר בחיים הן מטפלות בנכדים.

טיפול בהורים המזדקנים

נשים צעירות, אמהות לילדים, סיפרו שהן מעניקות להוריהן המזדקנים תמיכה רגשית וגם מעשית. סביבתן של נשים ערביות מצפה מהן לטפל גם בהורי הבעל המזדקנים, נוסף על הוריהן. כמו בהקשר של עבודת הטיפול בילדים, נשים תיארו את המתח שנוצר בין הציפייה החברתית מהן לטפל בהורים לבין דרישות הבית ודרישות שוק העבודה. רוני, אקדמאית בת 36 ממרכז הארץ העובדת בשכר, אם לילדה בת שנתיים ולתינוקת בת חודש וחצי, שהייתה בזמן הריאיון בחופשת לידה, סיפרה על התמיכה הרגשית שהיא מעניקה לבני משפחתה:

> עוד דבר אחד מאוד חשוב בסיפור הזה וזה הטיפול בהורים שלנו, הדור שלנו [...] עבודת התמיכה הרגשית שלי באמא שלי ודודה שלי בזמן חופשת לידה, אני לא יכולה זה קשה לי, אבל אני כל הזמן עושה את זה.

לעתים נשים נדרשות לטפל גם בהוריו של בן הזוג. שירין, ערבייה בת 46 מהצפון, אם לשלושה ילדים העוסקת בעבודה פרופסיונלית, תיארה כיצד התמודדה עם המתח בין המחויבות לטפל בחמותה לבין הדרישות של מקום העבודה:

> פעם גם הייתי מאוד עסוקה עם חמותי שנפטרה לא מזמן, זה היה גוזל מהזמן שלי לטפל בה ולדאוג לה. ולא הייתי מספיקה להגיע בזמן לעבודה, הייתי מגיעה בתשע-תשע וחצי, והיו מקצצים הרבה מהמשכורת שלי, משהו כמו 1,200 שקל בחודש.

אשר לגברים, הטיפול בהורים המזדקנים אינו נתון בולט בסדר היום שלהם, אולם בכל זאת במקרים מסוימים הם מטפלים - בעיקר בתחומים לוגיסטיים או כספיים. יאיר, בן 39, סיפר על הטיפול שלו בעניינים הכספיים של הוריו: "אבא שלי יצא לפנסיה לאחרונה ואני מטפל לו בכל העניין הכספי, אז הייתה לי שיחה עם הסוכן ביטוח שלו ושיחה גם עם ההורים. כל העניין הכספי שלהם, זה עליי".

טיפול בנכדים ובנכדות

מהראיונות הקבוצתיים למדנו על מטלת הטיפול בנכדים ובנכדות. נשים בנות 60-70 שהן סבתות מקדישות זמן מסדר היום שלהן לתמיכה בילדיהן, מתוך הבנה שזוגות צעירים והורים לילדים נתונים בעומס רגשי וכלכלי רב. הן מתארות את התמיכה שהן מעניקות ומזכירות הן תמיכה רגשית והן תמיכה כלכלית.

נאוה, אלמנה ואם לארבעה ילדים, סיפרה: "בבוקר אם יש נכדים חולים ואת לא עובדת אותו יום אז את הולכת, אין ברירה". לבנה, אלמנה בת 69, אמא וסבתא, סיפרה אף היא על המחויבות שהיא חשה כלפי בניה ועל התמיכה שלה בהם:

> תראי מה אני אגיד לך, הילדים זקוקים לי, אני מסתדרת, לא שאני בן אדם שעובד מהבוקר עד הערב, אני עובדת עד עשר וזהו, שלום... אני פנויה כל היום, אז אני כן יכולה לעזור להם, אם אני לא יכולה לעזור להם מי יעזור להם? שיחזיקו בייביסיטר ויחזיקו זה... זה המון כסף. אנחנו לא מקבלים אבל לא נורא.

לצד רגש המחויבות כלפי הדור הצעיר סיפרו הנשים על ההערכה שהן זוכות לה מילדיהן על עבודת הטיפול בנכדים. כך סיפרה נאוה בהמשך:

> ערב אחד לא הרגשתי טוב, והם לקחו אותי לבית חולים ורצו, והיו אתי בבית חולים, נכון זה ניתן להערכה, הם לא עזבו אותי, אבל הילדים, גם הם יודעים... אנחנו גם עושים מאמץ בשביל לעשות את הבייביסיטר.

לצד זאת, נשמעו גם קולות של ערעור על המחויבות ועל הרגשת הסיפוק שמעניק הטיפול בנכדים/ות. כפי שצוטט לעיל בהקשר אחר, נאוה סיפרה: "אני אומרת שלפעמים אין כוח [לשמור על הנכד], אבל אם פעם באה הבת שלי ואני הייתי אמורה לצאת והיא הנחיתה עליי לעשות בייביסיטר ידעתי להגיד לא". גם רבקה ביטאה קושי מול הציפיות ממנה לעבודות טיפול, והוסיפה: "אבל ה'לא' הזה מביא אתו ויכוחים בטלפון חבל על הזמן".

6. טשטוש גבולות

גם בשעות שבהן נשים נמצאות במקום העבודה בשכר, מחוץ לבית, הן אינן פטורות לחלוטין מהעבודה השקופה, וזאת גולשת מהמרחב הפרטי לעולם העבודה. נזילות זו מאפשרת לנשים לצמצם את עוצמת הקונפליקט בין התחום הפרטי לתחום הציבורי, שכן הן ממשיכות לבצע פעולות של טיפול וניהול משק הבית גם בזמן העבודה. ברבים מהמקרים, נשים העובדות בשכר מטפלות בענייני המשפחה במהלך שעות העבודה. ורד, אדריכלית ואם למתבגרים, מספרת:

> במשך היום אני בעבודה ואני מנהלת את הבית מרחוק. הילדים שלי גדולים, אבל אה... אני צריכה להזכיר להם לאכול ארוחת צהריים [...] לחמם את ארוחת הצהריים ואיפה היא נמצאת [...] להזכיר להם מה הם צריכים לעשות כל הזמן, ושאלות מה ואיפה וזה.

זליגה זו מתאפשרת בעקבות קיומה של טכנולוגיה מתקדמת המשמשת הורים רבים לניהול העניינים המשפחתיים. תקשורת זו מאפשרת, ולעתים מחייבת, זמינות תמידית של ההורים עבור ילדיהם, גם כאשר הם במקום עבודתם. גילי, בת 36, אם לשני ילדים המועסקת בתפקיד אדמיניסטרטיבי בכיר, סיפרה:

> יש לי כמה קבוצות ווטסאפ של הבית ספר, של הגן [...] אני בדרך כלל לא מהמתערבות אבל אם יש משהו שחשוב שאני אגיד, אני אגיד, אבל אני אקרא, אני מאוד חשוב לי להישאר בשליטה ולדעת שאני יודעת את הכול.

זליגה זו נתפסת כלגיטימית, שכיחה ובלתי נמנעת: "הרי כולם עושים את זה" ו"רוב המוסדות סגורים אחרי יום העבודה שלי, אז אני חייבת לעשות את הדברים בשעות הבוקר מהעבודה". לעתים הזליגה פועלת גם בכיוון ההפוך: נשים העוסקות בענייני העבודה בשעה שהן בבית. זליגה מסוג זה זכתה ליחס פחות סובלני מצד המרואיינות. הן נטו לראות בה הפרעה וחלקן סיפרו שהן מנסות למנוע אותה: "האחראי עליי הבין אחרי כמה פעמים שזה מפריע לי שהוא מתקשר אחרי שעות העבודה".

גם בקבוצת הגברים דובר על זליגה של עבודה מהספירה הביתית לספירה הציבורית, וגם כאן התפיסה הרווחת היא כי מדובר בעניין לגיטימי ונורמטיבי. יאיר, למשל, סיפר על הטיפול שלו בענייני הכספים של הוריו בזמן העבודה:

> זו עבודה שיכולה, כאילו אתה יכול גם לעבוד וגם לטפל בעוד הרבה דברים וזה לא... אין בעיות עם זה, זאת אומרת יש מספיק זמן בשביל לעשות דברים וגם עובדים. אבל אין בעיות בוא נגיד ככה, ביום עבודה של שמונה שעות וחצי, ארבעים דקות אתה עושה דברים אישיים, אין בעיות זה נורמלי, יש חיים.

ממד נוסף של עבודה שקופה הוא "עבודת בית במשרד": פעילויות הנעשות במסגרת העבודה, אך אינן מוגדרות רשמית כחלק מהתפקיד של העובד/ת בארגון. הראיונות הצביעו על קושי לזהות עבודה שקופה במקום העבודה, מתוך טשטוש גבולות בין מה נחשב ומה לא נחשב חלק מהגדרת התפקיד. דוגמה לכך עלתה בדיאלוג בין המראיינת לביקי, דוקטור וחוקרת בתחום הרפואה, בת 57 ואם לשלושה ילדים:

> מראיינת: האם יוצא לך כשאת בעבודה ואת עושה דברים שהם לא קשורים לעבודה עצמה, אבל הם קשורים למקום העבודה?
>
> ויקי: שקשורים למקום העבודה אבל לא לעבודה?
>
> מראיינת: נגיד לנהל שיחת נפש עם אחד הקולגות, או איזושהי תמיכה רגשית למישהו שהוא עכשיו בבעיה.
>
> ויקי: ברור, אבל זה עדיין קשור לעבודה, זאת אומרת זה לא קשור לבית.
>
> מראיינת: לא להגדרה של התפקיד התכוונתי.
>
> ויקי: כן, ההגדרה של התפקיד שלי זה משהו מאוד רחב, אז קשה להגיד מה זה הגדרה. אבל כן, כן בפירוש.
>
> מראיינת: אז יוצא לפעמים שאת עושה דברים שהם לא ממש בהגדרת התפקיד.
>
> ויקי: אז לכן אני אומרת כי זה נורא תלוי, איך את מגדירה את התפקיד, זאת אומרת התפקיד הוא מאוד לא רק דבר אחד. אז לכן קשה להגיד אם זה בהגדרת התפקיד או לא. זה קשה להגיד אם זה חלק מהתפקיד או לא, כי זה גם חלק מהתפקיד שהוא ניהולי, אז זה גם חלק מה... חלק מאיך שאני מגדירה את התפקיד. אז אני לא אעשה

> דברים, אני לא אשב עם חברה סתם ואני אפטפט אתה בזמן העבודה. כאילו סתם ככה. אבל דברים שקשורים באופן עקיף... כן. זה, זה חלק מההגדרה שלי של העבודה, אז הימים הם ארוכים אבל הם... זה בסדר...

גם מדבריה של ריאן, עובדת בכירה בת 30, עולה טשטוש דומה:

> למשל מחליטים להתארגן על איזושהי מתנה, מישהי מהמשרד, ו... טוב אז מי תקנה, ואז את כזה, יש כזה וואקום ואז את כזה טוב אני אקנה [צוחקות], עכשיו מתי בשבוע יש לי זמן ללכת לקניון? אין לי זמן ללכת לקניון, ואז אה... כזה. זה משהו שהוא חלק מהעבודה והוא לא חלק מהעבודה.

אם כן, מדבריהן של חלק מהמרואיינות עולה הקושי לזהות את הפער בין מה שנכלל בדרישות העבודה לבין מה שנמצא מחוץ להן. אפשר לראות בקושי הזה מנגנון המשמר את שקיפותה של העבודה השקופה במקום העבודה.

7. אופני התמודדות עם דרישות העבודה השקופה

נשים נדרשות אפוא להתמודד עם הציפייה החברתית מהן לטפל בבני המשפחה ולנהל את צורכי הבית, מצד אחד, ועם הדרישות התובעניות של שוק העבודה, מצד שני. מהראיונות הקבוצתיים עלו כמה דרכי התמודדות שנשים מאמצות.

ניהול הזמן

כמה מהמרואיינות, עובדות בשכר ושאינן עובדות בשכר, דיברו על חשיבות ניהול הזמן כאסטרטגיית התמודדות מול המשימות הרבות. ניהול הזמן מטרתו ניצול מיטבי של הזמן וביצוע משימות רבות ככל האפשר בפרק זמן נתון. דפנה, אמא לילדה בת שנה וחצי, מספרת על ניהול הזמן כמרכיב חשוב שעוזר לה להתמודד עם הדרישות השונות:

> ברבע לשש בדרך כלל אני מתעוררת, נותנת לבת שלי את הבקבוק, אני מתארגנת ומארגנת אותה, בינתיים בעלי מתעורר לו באיטיות. אני יוצאת בשש ורבע ונוסעת לעבודה ומגיעה בשבע, אם אני לא אצא בשש ורבע ואגיע בזמן לעבודה אז אני אחזור הביתה בשש וחצי. כבר קרה לי שהייתי שעתיים על הכביש בבוקר כי יצאתי מהבית בשבע.

ניהול משא ומתן תמידי עם בן הזוג על חלוקת העבודה

אחת הדרכים שזוגות מאמצים על מנת להתמודד עם עבודות הבית ועבודות הטיפול היא חלוקת תפקידים מוסכמת. חלק מהמרואיינות סיפרו על אסטרטגיה זו, בעיקר אלו שעובדות בשכר ובעבודות פרופסיונליות. אורית, אקדמאית ממרכז הארץ ואם לשני ילדים קטנים, תיארה כיצד היא מתכננת את הסידור השבועי עם בעלה:

אני מאוד מכירה בעובדה שאנחנו שני שותפים זאת אומרת אנחנו בדרך כלל עושים ישיבת לו"ז בסביבות שבת, אוקי מה השבוע הקרוב ובודקים כאילו מי עושה מתי באיזה יום. יש ימים קבועים ועל הימים הקבועים יש שינויים, זאת אומרת בקבוע בעיקרון בראשון אני ביום ארוך הוא בשני ביום ארוך. אבל כבר שבוע הבא זה הולך להתחלף, אז יש שינויים ויש לנו אשכרה ישיבת לו"ז שאנחנו קובעים מה קורה.

דרך נוספת היא גיוס הגבר כ"עוזר" לאישה במטלות הבית וגידול הילדים, כאשר ברוב המקרים הנשים צריכות לבקש מבן הזוג את עזרתו. אמנם עצם השימוש במושג "עזרה" מלמד שחלוקת התפקידים המגדרית אינה מתערערת, אך ה"עזרה" בכל זאת מקלה על האישה בביצוע המטלות. גילי, אם לשני ילדים המועסקת בתפקיד בכיר, מתארת כיצד היא מתמודדת עם דרישות הבית והמשפחה וכיצד היא מגייסת את בן זוגה לעזרה:

לרוב, שלוש פעמים בשבוע בעלי ביחד אתי בבית, אז יש סוג של חלוקה שבה הוא יושב על הספה ואני מכינה אוכל, הוא יושב ומשחק, הוא אחראי על ה־entertainment ואני על כל השאר, עושים שיעורים גם תוך כדי, יש כל מיני [...] אני עוזרת בעבודות, בשיעורים, אתמול הכנתי ארוחת ערב, הוא עשה שיעורים, ההוא שאל שאלות ואמא לא יכולה כרגע לקרוא מה אמר אלוהים ביום הראשון, קראתי לאבא "בוא שב", מין פיקוד כזה, בוא שב תעזור לו.

ניהול משא ומתן על חלוקת התפקידים אינו מבטיח כמובן חלוקת עבודה שוויונית, אך הוא יכול להפחית מהעומס המוטל על נשים. בין המשתתפות היו נשים שאינן מנהלות כל משא ומתן מאחר שלתפיסתן, חלוקת התפקידים המגדרית אינה ניתנת לערעור. במקרים הבודדים שבהם תוארה חלוקת עבודה הפוכה - הגבר אחראי על רוב עבודות הבית והטיפול ומבצע אותן - האישה לא הרגישה נוח עם חלוקה זו. כך למשל סיפרה מעיין, אקדמאית בת 38 מצפון הארץ, אם לילד בן חמש שהייתה בהיריון בזמן הריאיון הקבוצתי:

אני במצב, אני יוצאת דופן אני חושבת. אצלנו הבן זוג שלי עושה המון בבית, המון יותר ממני, כי הוא מאוד יעיל, אני בן אדם לא יעיל. והוא נגיד, מה שאני עושה בשעה את יודעת הוא יכול גם זה וגם זה, אז אני נורא שמחה שאני יכולה לתרום משהו [כש]אני בבית וכשהוא יחזור להגיד לו תראה עשיתי כביסה, עשיתי זה, שדרך אגב עכשיו אני לא עושה כלום, מאז עם הרגל וההיריון הזה אני לא עושה עכשיו כלום, עכשיו הוא עושה הכול. עכשיו התחלתי יותר עוד פעם לעשות דברים שזה, אבל... אני אוהבת להרגיש שאני עושה משהו כי באמת, נגיד דיברו פה הרבה על הבוקר, לא נעים לי להגיד אבל הוא מארגן [...] אז עכשיו לא נעים לי, התפקיד שלי מאוד הצטמצם כאילו.

הורים כמקור תמיכה

מרואיינות צעירות ואמהות לילדים קטנים סיפרו שהן נעזרות בהורים שלהן ושל בני הזוג על מנת להתמודד עם הנטל ולשלב בין עבודה בשכר לבין הדרישות המשפחתיות. עיקר העזרה

ניתנת בטיפול בילדים ופחות במשק הבית. כך למשל אלכסנדרה, בת 40 מצפון הארץ, נשואה ואם לשני ילדים העוסקת בהוראה, סיפרה על חמותה שמתגוררת בחו"ל ומגיעה לארץ מדי שנה למשך כמה חודשים על מנת לעזור:

[אמא של בעלי] גרה אצלנו, אז יש לה חדר אז זה גם מאוד עוזר, היא מאוד עוזרת בבישולים, וגם היא מאוד מפתחת את הילדה, וגם שהילד היה יותר קטן היא גם ישבה אתו, וזה בעצם עושה פיצוי למה שאני לא נותנת מכל מיני סיבות, אז מצד אחד זה מפריע לי שאין לי פרטיות והרבה שנים אין לי פרטיות כלל, ומצד שני יש פיצוי רב שהיא מאוד מאוד משקיעה בילדים ותמיד יש בבית אוכל, ויש ניקיון משהו...

התמיכה של ההורים בזוגות הצעירים עלתה גם בריאיון הקבוצתי עם נשים בנות 60-70. הן תיארו את התמיכה שלהן כאחד הפתרונות שזוגות צעירים מאמצים לעצמם, לפעמים באופן קבוע. רותי, בת 59 וסבתא לנכדים, סיפרה:

אני בוחרת לי יום, פעם בשבוע שאני נוסעת לילדים, זאת אומרת ההיא שגרה בקריית גת, רק כשהיא צריכה אותי, בוא נאמר מחר, אני צריכה להיות אצלה יומיים, אני צריכה לטפל לה בילדה, כי הילדה קצת חולה. אצל הבן הגדול, אני הולכת פעם בשבוע שזה קבוע.

חברים כמקור תמיכה

מקבוצת הנשים הצעירות למדנו שבמקרים רבים, נשים נעזרות בהורים אחרים שהן מכירות דרך הילדים שלהן - בעיקר בכל הקשור להסעה של הילדים למסגרת החינוכית וחזרה ולטיפול בהם לאחר סיום יום הלימודים. כך למשל סיפרה אורית, אם לשניים:

בכלל המקום של קהילה של הורים, אני מגלה את זה אצלנו מאוד. זאת אומרת אני מאז ומתמיד מאחרת לגן ולבית ספר, תמיד, ואני זוכרת שרק מאיה, היינו בגן הראשון שלה, נועה הייתה בת שנה וחצי, הייתי מקבלת פרצופים מהגננות, ואז למדתי את העניין של לחפש [איזה הורה אחר] מוציא את הבת שלי לחמש דקות [עד שאגיע לאסוף אותה], ולמדתי את זה גם במקומות אחרים שאני לא מאחרת, אבל הקהילה הזאת של ההורים היא priceless, תוציאו ולכו למכולת שליד או לגן שעשועים, ואני מאפשרת את זה ומאפשרים לי את זה, וזה המון, המון, המון. כאילו לפעמים זה נשמע מצחיק חמש דקות אבל זה המון, עוזר.

החברות והחברים הם מקור תמיכה חשוב גם עבור נשים בנות 60-70 החיות בגפן - ובמקרים רבים גרות במרחק רב מבני המשפחה שלהן. החברות תומכות זו בזו, רגשית ופיזית, במיוחד בעת מחלה.

קניית שירותים

השימוש בקניית שירותים עלה בעיקר בקרב נשים העובדות בשכר בעבודות פרופסיונליות. על פי רוב השירותים הנקנים הם מטפלת עבור הילדים בשעות שלאחר סיום יום הלימודים ושירותי ניקיון. אחדות מהמרואיינות סיפרו שהן נעזרות במטפלת גם לבישול ארוחת הצהריים לילדים. חלק מהמרואיינות סיפרו שהיו שמחות לקנות שירותים שונים כמקור תמיכה להקלה על העומס, אך הן אינן עושות זאת מסיבות כלכליות. חנאן, ערבייה אקדמאית בת 56 מצפון הארץ, עובדת עירייה ואם לארבעה ילדים, מספרת:

> אני לא אוהבת לנקות את הבית, ואני חייבת לנקות כי לא תמיד יש לי כסף לשלם, אני לא יכולה להרשות לעצמי לשלם למישהי שתעשה זאת במקומי. היום זה עולה ארבעים ש"ח לשעה ואני חייבת לשקול את זה, כי יש לי הרבה הוצאות ומחויבויות לבנות בית לילדים, ללימודים, וארבעים ש"ח זה משהו שאני חייבת לקחת בחשבון, לכן אני לא מרשה לעצמי.

מרואיינות ממיקומים חברתיים שונים גילו עמדות שונות כלפי מיקור חוץ כדרך להתמודדות עם המתח בין הדרישות המשפחתיות לדרישות שוק העבודה. בניגוד לדבריה של חנאן, ביאן, ערבייה מרהט העוסקת בעבודה פרופסיונלית ואם לחמישה ילדים, סיפרה:

> זה שאני עובדת וחוזרת הביתה מאוחר, אחד הדברים זה שאין לי מישהי שתעזור לי בעבודות הבית. וזו בחירה שלי והחלטה שלי. הייתי רוצה שיהיה לי שינוי בדרך החשיבה שלי שאפשר להביא מישהי לעזור לי ובמקום שבשעה חמש לבוא הביתה לנקות ולדאוג לבית, לעשות משהו אחר... וזה שינוי מחשבתי תפיסתי.

שינוי בסטטוס התעסוקתי של האישה

אמנם רוב הנשים שהשתתפו במחקר הן עובדות בשכר, אך הסוגיה של שינוי בסטטוס התעסוקתי על מנת להתמודד עם הדרישות המשפחתיות עלתה בכמה הקשרים. חלק מהמרואיינות שאינן עובדות בשכר סיפרו כי הן עושות זאת על מנת להתפנות לטיפול בילדים. כך למשל סיפרה ענת, אקדמאית בת 50, עקרת בית ואם לשלושה בני עשרה:

> כל הדיבור שהילדים כבר גדולים, אני טוענת שברגע שהם גדלים זה כאילו קיבלנו את החיים שלנו בחזרה. כי כשהם קטנים אין לך חיים פרטיים, זה הכול אתה כל הזמן צריך לסדר, לארגן, לנהל מפה לשם ובשלב הזה אתה כבר מקבל, אתה יכול לעשות מה שאתה רוצה. אבל אני, החיים שלי הם כאילו קצת הפוכים מהרוב, כי אני עבדתי עד לפני 15 שנה וכשהבן הקטן שלי נולד החלטתי שהמרוץ אחרי ה... להספיק לעשות הכול לא מתאים לי והפסקתי לעבוד.

גם בקבוצת הגברים היו שסברו שעל מנת לשמור על אידיאל האמהוּת הפתרון הוא שינוי בסטטוס התעסוקתי של האישה. אחד המשתתפים סיפר שכאשר נולד הילד הראשון החליטו

הוא ובת זוגו שהיא תעזוב את מקום עבודתה כעורכת דין ותעבור לעבוד במשרד שלו על מנת שתוכל להשתחרר בצהריים ולטפל בילד בעצמה. גבר אחר סיפר על הקושי שלו עם שעות העבודה של אשתו:

> הילד שלי בצהרון שזה קשה לי כי אני לא הייתי אף פעם בצהרון. אמא שלי עבדה בגני ילדים.
>
> למה קשה לך עם זה?
>
> כי אני הייתי רגיל לאוכל בבית ואמא הייתה באה באחת, אז לא גדלתי על זה אז זה הקושי שלי.

8. הצעות למדיניות

השלב השלישי בריאיון הקבוצתי הוקדש לדיון במושג עבודה שקופה ולזיהוי אפשרויות ומוטיבציות לשינוי. ביקשנו מהמרואיינות ומהמרואיינים להציע הצעות לשינוי המדיניות הקיימת ולהעלות רעיונות למהלכים מדינתיים חדשים. בחלק זה של הפרק נתאר את ההצעות למדיניות שהעלו המשתתפות והמשתתפים.

הפתרונות אינם קשורים במדינה

כמעט בכל הקבוצות שררה הסכמה שהמציאות הקיימת אינה מאפשרת שילוב נוח בין עבודה בשכר לחיי משפחה, ושדרישות שוק העבודה אינן מותאמות לטיפול בילדים ולציפיות החברתיות הרווחות. אף על פי כן, ולמרות תחושת העומס והמודעות לכך שהעבודה השקופה היא ממוגדרת, רוב הנשים (וגם הגברים) סברו כי דרוש שינוי בתפיסות החברתיות ובנורמות המכתיבות את החלוקה המגדרית יותר מאשר במדיניות. עיקר התנגדות הייתה לרעיון של מתן תגמול חומרי עבור "עבודת האמהוּת", משום שזו נתפסת כבלתי ניתנת למדידה וקבלת תגמול עבורה נחשבת לא אתית. לכן היה חשוב לרוב המרואיינות והמרואיינים להציע מדיניות שאינה מאתגרת את אידיאל הנתינה לבני המשפחה ובמיוחד לילדים.

היבט זה בא לידי ביטוי בשיחה שהתפתחה באחד הראיונות בין שלוש אמהוֹת לפעוטות ולילדים עד גיל שמונה, עובדות בכירות במוסד ציבורי. השיחה עסקה באפשרויות לשינוי המצב הקיים.

> הילה: אני חושבת שנשים באופן עקרוני לא מוערכות מספיק, אישה וגבר באותו תפקיד, הרבה פעמים הגבר ירוויח יותר.
>
> ריאן: ושהאישה תבצע את זה יותר טוב.
>
> הילה: כן.
>
> אתי: סביר להניח.
>
> הילה: גם אם היא תעשה את זה בפחות זמן, היא תעשה את זה הרבה יותר טוב. אהה... זה נופל לתוך המקום הזה שתמיד יש איזשהו פער שאנחנו לא נצליח להדביק אותו.

ריאן: למי יש אינטרס להדביק את הפער?

הילה: לך בתור אישה להרוויח את אותו [הדבר].

ריאן: אבל לא אני מחליטה, מקבלי ההחלטות, אין להם אינטרס.

הילה: נכון, אין לי אינטרס שיתגמלו אותי על העבודה שאני עושה בבית עם הילדים, ממש לא, אני עושה את זה כי טוב לי לראות אותם, וטוב לי להיות אתם והכול.

מראיינת: את לא מצפה להיות מתוגמלת על זה?

הילה: מספיק לי החיבוק והנשיקה ואמא אני אוהב אותך, זה תגמול מבחינתי, או לראות אותם גדלים.

ריאן: אבל גם זה לא קורה כל יום.

הילה: נכון אבל זה קורה, נכון.

הצעות לשינוי במדיניות הקיימת

לצד ההצעות לחלוקת עבודה שוויונית בין בני הזוג ולשינוי הנורמות החברתיות המצפות מהאישה להיות המטפלת המרכזית בילדים ובמשק הבית, עלו כמה הצעות לדרכים שבהן המדינה יכולה להתערב ולהקל. ההצעות מלמדות שלמרואיינות ולמרואיינים ציפיות מינימליות להתערבות של המדינה, והם אינם קוראים תיגר על חלוקת העבודה הקיימת או על ההסדרים המדינתיים הקיימים שהתמסדו תחת הסדר הניאו־ליברלי. להלן ההצעות שעלו וקשורות לשינויים במדיניות:

הכרה חברתית וכלכלית בחלק מהעבודה השקופה כעבודה, אך לא באמהוּת

הצעה זו עלתה בהקשר של טיפול בהורים, טיפול בנכדים, שעות נוספות במקום העבודה הנעשות ללא תשלום נוסף, וכן עבודה מהבית בשעות הערב, אך פחות בהקשר לטיפול של אמהוֹת בילדיהן. כך למשל אמרה שירה, אם לשלושה העוסקת בתפקיד ניהולי:

> עכשיו ככל שאנחנו מדברות, אז בגלל שאי־אפשר לאמוד מה כל אחת עשתה, ומה היא הוציאה למיקור חוץ או לסבתא או לתשלום, אז נראה לי כאילו הקצבה זה הכי... איזשהו סכום קבוע שנותנים אותו, בלי להתחיל לחקור היא כן עשתה, היא לא עשתה, היא הוציאה, היא שילמה, כלומר להיות מתוגמל על עבודה שקופה.

הרעיון של תגמול מטעם המדינה על עבודת האמהוּת העלה לא פעם הסתייגות מצד המרואיינות, וחלקן דחו אותו על הסף. מורכבות הנושא באה לידי ביטוי בשיחה הבאה בין שלוש מרואיינות, אמהוֹת לפעוטות ולילדים עד גיל שבע:

שירה: לא כל דבר בחיים צריך להיות הגדרה ונושא של תגמול, מי יתגמל אותי?

דניאל: גם איך את מתמחרת [את עבודה האמהוּת]?

שירה: לא. אני גם בחרתי לעשות משפחה, זה ברור לי שאת עושה בחירה, אז יש לה, לא רוצה לקרוא לזה מחיר, אבל יש לה משמעויות, השלכות, וזהו את צריכה להתייחס לזה, כאילו מה זאת אומרת מישהו צריך לשלם לי?! על זה אני עושה ילדים?!

אורית: אני שמה סימן שאלה על העניין של בחירה, כי אני לא בטוחה שזאת בחירה בטוחה שלנו, דבר שני, ההגדרה של העבודה שקופה, זה שאם היית עושה לזה outsourcing, היית משלמת על זה.

ההצעה לתגמל נשים עבור עבודות הבית ועבודות הטיפול ולהכיר בהן חברתית כעבודה עוררה אצל כמה מהמרואיינות מחשבות על השלכות התגמול על התפיסה החברתית הרואה בנשים מפרנסות משניות. כך למשל סיפרה ריאן, ערבייה המועסקת בתפקיד ניהולי במוסד ציבורי ואם לשלושה ילדים:

> העבודות השקופות האלה שבסופו של דבר, כמו שאמרה כאן משתתפת... אני מפרנסת משנית, אני מכניסה לבית פחות כסף ולכן אני זאת שמתפשרת על שעות העבודה ומטפלת בילדים ובעבודה האחריות על הטופס 17, והחוג וזה. עכשיו אם כל זה היה מקבל איזשהו תגמול, היית מפסיקה להיות מפרנסת משנית.

נקודות זיכוי במס לאמהוֹת לילדים והארכת חופשת הלידה

היו שהציעו מתן הקלה במיסוי או זיכוי בנקודות מס לאמהוֹת עבור עבודה שקופה: "זאת עבודה מאוד קשה. אפשר גם לתת את זה כנקודות במס הכנסה". כך הציעה גם רוני, אקדמאית בת 36, אם לשתי פעוטות: "פתאום קופץ לי כל הנושא של הנקודות זכות שמקבלים בתלוש שכר, ואז גם זה דרך לעזור לנשים, כאילו הרעיון הזה זה שנותן זכות [...] שמורידים פחות במס לנשים". גם אסנת, בת 56 ממרכז הארץ, אם לשני ילדים העוסקת בתפקיד סוציאלי, הציעה:

> משכורת אפשר באמת לתת את זה כמו שהיא אמרה בתור נקודות זכות במס הכנסה, בתור חופשת לידה לאורך יותר זמן שמשולמת, להכיר ופשוט לעשות את זה במקום שיעשה את החיים יותר קלים קצת.

פתרון נוסף שהוצע הוא הארכה של חופשת הלידה. כך למשל הציעה אורלי, בת 33, עובדת בתפקיד אדמיניסטרטיבי, בהיריון ואם לילד בן ארבע וחצי: "חופשות לידה ארוכות [...] הקלות חברתיות שהמדינה יכולה לתת זה משהו שהוא יותר ריאלי, חופשת לידה ארוכה". מעטות הציעו פתרון של חופשת לידה ליחידה המשפחתית, שאינה מיועדת רק לנשים. מירי, אקדמאית בת 45 מצפון הארץ, אם לילד בן חמש, הציעה:

> יש עידוד של גברים לקחת חופשות לידה אבל זה לא קורה באמת בצורה מסיבית ואינטנסיבית כי בכל זאת אישה תעדיף להישאר בבית כי השכר שלה יותר נמוך. פתרונות שהם לא מכוונים לגברים ולנשים, פתרונות שהם רואים אל מול העיניים

כמשפחה כמכלול, כי למה רק אישה צריכה להיות בבית או רק גבר, זאת אומרת למה השני הוא רק מפרנס על הדרך ואם הוא בחופשת הלידה בבית.

התאמה בין שוק העבודה לבין המסגרות החינוכיות

מרואיינות שהן אמהות לילדים קטנים הציעו שינויים בהתארגנות של המסגרות החינוכיות, למשל הארכת יום הלימודים או מתן ארוחה חמה - אך התנו זאת בכך שהמסגרות יהיו איכותיות. ורד, אדריכלית ואם למתבגרים, הציעה: "אם המדינה הייתה נותנת בבתי ספר לילדים ארוחה חמה, בריאותית ובחדר אוכל ראוי, למה לא?". כמה מהמרואיינות דיברו גם על קיצור יום העבודה והתאמתו ליום הלימודים. מעיין, אם לילד בן חמש ובהיריון:

> אני יודעת שהייתה יוזמה בארץ לא יודעת אם זה קרה, שהגברים לא יבואו בשש וחצי-שבע הביתה כמו שקורה בדרך כלל, אלא שיסיימו כמו שאני יודעת שקורה במדינות אחרות בחמש [...] כדי שיהיה זמן משפחה, שלא... כי [כל השעות האלו] זה לא הכרחי... אני יודעת שבקנדה למשל, אחותי הייתה גרה בקנדה כמה שנים ויש שם נורא כבוד לפנאי, צריך להיות גם כבוד למשפחה.

אותו רעיון עלה גם בקבוצת הגברים. חנן, תוכניתן בן 42 ממרכז הארץ, אב לשלושה, הציע: "שעות עבודה, פחות שעות עבודה". משתתף אחר הציע: "אפשר למשל לשנות שכל מי ששכיר עובד רק שבע שעות על פי חוק".

שיטת עבודה לפי פריון ולא לפי שעות עבודה

מרואיינות ומרואיינים כאחד הציעו לאמץ שיטת עבודה שמודדת את התפוקה של העובד ולא את שעות העבודה. לדידם, שינוי כזה יגביר את הגמישות ויאפשר לעובדות ולעובדים לשהות זמן רב יותר עם המשפחה. אורית, אקדמאית ואם לשני ילדים ממרכז הארץ, הציעה:

> אני חושבת שעולם העבודה הוא מראש מכיל את המקום הזה של העבודות האלה, לצורך העניין הספירה בשעות, התגמול, לפחות בסוג העבודה של העבודות שיש פה סביב השולחן, תגמול שהוא פריון ולא שעות כדוגמה, זה שינוי אדיר, אדיר [...] ברור לכולם, ברגע שהתגמול הוא פריון ולא שעות נוספות, אז גם אין מקום לשעות נוספות ולסוג העבודה הספציפי שנמצא פה אין את המקום הזה של כולם יוצאים בשלוש ואז יש פקקים.

כך גם עלה בקבוצת הגברים. איל, עורך דין ואב לארבעה, אמר: "יש פה הרבה את הנושא הזה של מעסיקים, שמעסיקים מסתכלים פה על שעות העבודה ולא על פריון בעבודה. וזה אחד מהדברים הבעייתיים". ומשתתף אחר הוסיף: "זה עניין של פחד נטו, עניין של פחד, ברגע שיתחילו עם זה יראו שזה בסדר".

אם כן, לצד התנגדות להתערבות של המדינה בעבודת הטיפול ההורית - ובעיקר התנגדות לתשלום מטעם המדינה על העבודה האמהית וגם על עבודה שקופה במשק הבית - הדיון על אחריות המדינה שהתפתח בקבוצות השונות מְסגר את הפתרונות שהמדינה יכולה להציע בגבולות המפגש בין הסדר הניאו־ליברלי לבין אידיאל האמהוּת האינטנסיבית.

ד. מסקנות

מטרת המחקר הייתה לפענח כיצד נשים ממגוון מיקומים חברתיים בישראל מגדירות עבודות שקופות, ולזהות את הביטויים ואת המשמעויות שהן מקנות להן בספירה הפרטית ובספירה הציבורית. פענוח זה נועד לענות על החסר המחקרי בהבנת האופנים שבהם עבודות שקופות משמשות מנגנון חברתי־תרבותי המשמר תבניות ממוגדרות של יחס בין משפחה לעבודה בסדר הניאו־ליברלי. נוסף על כך, על בסיס ממצאי המחקר הפרשני ביקשנו לפתח אינדיקטורים כמותניים שיאפשרו למדוד פער מגדרי בעבודות שקופות, במקביל למדדים קיימים של פערים מגדריים בשוק העבודה. בפרק זה נדון בממצאים שעלו מן הראיונות הקבוצתיים ובפרק הבא נציע אינדיקטורים למדידה עתידית של פערים מגדריים בעבודה שקופה על היבטיה השונים.

בבסיס המחקר עמדה ההנחה שעבודה שקופה היא עבודה שאינה מוגדרת כעבודה, אינה מתוגמלת, אינה מוגדרת כחלק מפעילות השוק ואינה זוכה להכרה בחיוניותה מבחינה חברתית. בהתבסס על הנחה זו ועל ניתוח איכותני של הראיונות הקבוצתיים שערכנו, עלו שלוש מסקנות מרכזיות: ראשית, נשים רבות ציינו כי הן אלו שמבצעות את רוב העבודות השקופות הקשורות במשק הבית ובטיפול בילדים ובבני משפחה נוספים. שנית, ביצוען של העבודות השקופות מאלץ את הנשים להתמודד עם עומס, גמישות מעטה וריטואליות. ושלישית, אף שהמיקומים החברתיים והכלכליים של המרואיינות משפיעים רבות על המשמעויות שהן מעניקות לעבודה השקופה, הרי עצם החלוקה הממוגדרת והלא שוויונית של העבודות השקופות חוצה גבולות אתניים, מעמדיים ולאומיים.

מהמרואיינות למדנו על סוגים שונים של עבודות שקופות, שהמרכזי בהם הוא טיפול של אמהוֹת בילדיהן. ציפיות ותפיסות נורמטיביות מושרשות מכוננות תבניות חשיבה נבדלות על אמהוּת ואבהוּת, הבאות לידי ביטוי בפרקטיקות יומיומיות שונות. בהתאם לאידיאל האמהוּת האינטנסיבית (Hays 1996) עלה מהראיונות שאמהוּת, באופן נבדל מאבהוּת, שזורה בטיפול, באחריות ובתפעול פרקטיקות של הורות גם כשהאם אינה נוכחת פיזית בספירה המשפחתית. מדברי המרואיינות עלתה תחושת אחריות לצרכים הפיזיים והרגשיים של הילדים, הכוללים למשל ארוחה חמה, אוזן קשבת, בגדים מגוהצים, אמא רגועה. אמנם הטיפול בילדים נחשב למרכיב המרכזי של עבודת הטיפול, אך המרואיינות חשפו בפנינו סוגים נוספים של עבודות טיפול שהסביבה מצפה מהן לבצע: טיפול בהורים מזדקנים, טיפול בבני משפחה נוספים וטיפול בנכדים. מכאן עולה גם שנשים נסמכות על עבודות שקופות של נשים אחרות.

ממד נוסף שעלה מהראיונות הוא האחריות והביצוע של דרישות משק הבית. מדברי המרואיינות עלה בבירור כי גם כאשר הן מועסקות בשכר, האחריות לניהול המשימות הביתיות מוטלת עליהן והן אלה שמבצעות את עיקר עבודות הבית. עוד עלה מהמחקר כי פרקטיקות הטיפול ותחושת האחריות לעבודות הבית אינן חלות רק בספירה הפרטית,

אלא שפעמים רבות יש זליגה מהתחום הביתי אל שוק העבודה, וזהו ממד נוסף של עבודה שקופה. זליגה זו באה לידי ביטוי הן בכך שנשים מבצעות עבודה לוגיסטית ודואגות לניהול הבית ולטיפול בבני המשפחה גם בזמן שהן נמצאות במקום העבודה, והן בכך שנשים נוטות לבצע עבודה רגשית ופרקטיקות של טיפול גם עבור מקום העבודה עצמו.

ניתוח הממצאים מעלה כי עבודות שקופות הן ממוגדרות וחוצות גבולות אתניים, מעמדיים ולאומיים. למרות זאת, מאפייני הנשים והמיקומים החברתיים שלהן - הסטטוס התעסוקתי, מספר הילדים במשפחה, גיל האישה, מעמדה החברתי־כלכלי ומידת המסורתיות של הקהילה שאליה היא משתייכת - יוצרים הבדלים במשמעויות שנשים מייחסות לעבודות השקופות בהגדרת זהותן, במידת הלגיטימציה שיש להן לערער על הסדר החברתי, ובתפיסה של מידת האחריות של החברה והמדינה למצב הקיים. כך, מהמחקר עלה שלנשים יהודיות מהמעמד הבינוני המועסקות בעבודות פרופסיונליות פחות חשוב לבצע את עבודות הבית בעצמן; במקרים רבים הן פונות למיקור חוץ של עבודות אלו וזוכות ללגיטימציה גבוהה בעניין זה. המחקר, שכלל רק אמהוֹת לילדים, העלה כי למספר הילדים יש השפעה מכרעת על העומס הרגשי שאמהוֹת חוות ועל דרגות החופש והפנאי שיש להן. בהשוואה לאמהוֹת לילדים קטנים, נשים בנות 60-70 ונשים שילדיהן בגרו דיווחו על יכולת בחירה ועל גמישות רבה יותר בסדר היום שלהן. זאת ועוד, נשים מבוגרות גילו יחס חיובי יותר כלפי מעורבות פעילה של המדינה לצמצום המתח בין משפחה לעבודה. נוסף על כך, נשים מקהילות מסורתיות יותר הדגישו כי עבודות הטיפול בבני המשפחה הן חלק מכריע בהגדרת הזהות שלהן. נראה שההסדרים המגדריים השונים שנשים ממיקומים חברתיים שונים פועלות במסגרתם יוצרים נורמות וציפיות מגדריות שונות ואלה מקנות משמעויות שונות לעבודות השקופות.

מסקנה חשובה נוספת העולה מהראיונות היא כי למרות הקשיים שמציב הסדר החברתי הניאו־ליברלי הנהוג בישראל, מרבית המרואיינות והמרואיינים מקבלים אותו ואינם קוראים עליו תיגר; אדרבה, רובם רואים באחריות האמהית לטיפול בילדים נתון שלא צריך ולא ניתן לשנותו. כאן אפשר לראות בבירור את כוחה של ההבניה החברתית: חלק גדול מהמרואיינות רואות בעבודה השקופה, על היבטיה השונים, חלק ממהות תפקידן כאמהוֹת, ואת האחריות על תחזוק משק הבית הן רואות כחלק מזהותן הנשית. מכוח תפיסה זו, רוב המרואיינות קיבלו בהסכמה את אופיין הממוגדר של העבודות השקופות. מנגד, נשמעו גם קולות המערערים על התפיסות הנורמטיביות בדבר משמעות האמהוּת, חשיבות הנתינה, אפשרויות הבחירה ואופן ומידת מעורבותה של המדינה בצמצום הקונפליקט בין עבודה למשפחה. קולות אלו עלו בחלק מן הקבוצות, בדרך כלל תוך כדי שיחה בין המרואיינות. למשל, בתחילת הריאיון הקבוצתי שנערך עם נשים בנות 60-70 שררה הסכמה כללית על רצונן לטפל בנכדים/ות, והטיפול הוצג כמרכיב חשוב בחייהן. רק לאחר שאחת המרואיינות קראה תיגר על תפיסה זו והביעה התנגדות לדרישה החברתית להיות זמינה תמיד עבור נכדיה, התעורר דיון ער ומעמיק שבו חשפו חלק מהמשתתפות את חוסר נכונותן לטפל בנכדים על בסיס יומיומי ודיברו על המחיר האישי שהן משלמות בשל כך. קולות אלו לא הושתקו במסגרת הראיונות, אך גם לא היו דומיננטיים.

מסקנות המחקר חושפות לא רק את ממדי העבודות השקופות אלא גם את המשמעויות והביטויים שלהן בשלבי החיים השונים של נשים ממגוון מיקומים חברתיים. מתברר שאופיין הריטואלי של העבודות השקופות והעובדה שהן מחייבות אחריות וניהול מייצרים התמודדות מתמשכת לאורך מסלול החיים של האישה. נשים רבות ניסחו את התמודדות הזאת במונחים של עומס, תחושת אחריות, גמישות מעטה ואפשרויות בחירה מעטות בניהול סדר היום שלהן.

נשים הצביעו על דרכי התמודדות שונות עם המתח בין תביעות סותרות: מצד אחד הן נדרשות להתאים את עצמן לאידיאל האם הטובה, לטפל בבני משפחה ולנהל היטב את משק הבית, ומצד שני עליהן לעמוד בדרישות התובעניות של שוק העבודה, שאינן תואמות את דרישות הבית והמשפחה, בהתאם לאידיאל הניאו־ליברלי של "העובדת הטובה" המצפה גם מאמהות להשתתפות יציבה בשוק העבודה (Lavee and Benjamin 2015). המרואיינות העלו שתי דרכים עיקריות שבעזרתן הן מתמודדות עם התביעות הסותרות האלה: האחת, מאמץ מתמשך לגיוס של בן הזוג לשותפות בעבודות השקופות, והשנייה, גיוסן של נשים אחרות, בנות משפחה וחברות. אף ששררה הסכמה, הן בקבוצות הנשים והן בקבוצת הגברים, על כך שהמציאות הקיימת מאלצת שילוב מתוח בין עבודה בשכר לבין חיי משפחה ושבמקרים רבים דרישות שוק העבודה אינן תואמות את דרישות המשפחה ואת הציפיות החברתיות, המרואיינות לא ראו במדינה שחקנית רלוונטית ליצירת שינוי ולא ביטאו ציפייה שהמדינה תקדם שינוי שיצמצם את המתח שהן חוות. חלקן מיקדו את ציפיותיהן לשינוי במסגרת המשפחתית ולכן סיפרו שהן מנהלות משא ומתן בלתי פוסק עם בני זוגן על חלוקת העבודה בבית ובמשפחה. הצעות להתערבות של המדינה בצורה של תגמול לנשים על טיפול בילדיהן נראו בעיני המרואיינות בלתי מתקבלות על הדעת, מאחר שתגמול מדינתי כזה מערער על אידיאל הנתינה לבני המשפחה ועל אידיאל האמהות האינטנסיבית. הצעות לתגמול עבור עבודות משק הבית היו מקובלות יותר בעיני חלק מהנשים. בהתאם לאידיאולוגיה הניאו־ליברלית, המקדמת ערכים של אינדיבידואליזם, אחריות אישית של הפרט לגורלו, עצמאות כלכלית ואזרחות מבוססת שוק (Lavee and Benjamin 2015), מרבית המרואיינות סברו כי האחריות לפתרון המתח הקיים מוטלת על הנשים ועל משפחותיהן. אם כן, כפי שאפשר לראות, האידיאולוגיה הניאו־ליברלית פועלת בד בבד עם העצמתם של ההסדרים המגדריים ועם חיזוק מרכזיותו של מוסד המשפחה בישראל.

בהסתמך על ממצאי המחקר, שתי נקודות מרכזיות בהקשר של עבודה-משפחה ופער מגדרי מחייבות דיון מחודש. הנקודה הראשונה היא טשטוש הגבולות בין היבטים שונים של עבודות שקופות. כפי שתואר לעיל, בספרות העוסקת בעבודה ביתית שאינה בשכר התמסדה ההבחנה בין עבודות בית לבין עבודות הטיפול.26 כך, בעוד ניקיון, בישול, כביסה ותיקונים נחשבים עבודות בית, קריאת סיפור לילדים ומשחק משותף עמם נחשבים עבודת טיפול. להפרדה בין העבודות יש ממד נוסף: עבודות הבית הן עבודות שגרתיות החוזרות על עצמן ונחשבות משעממות, ואילו על פי התפיסה הרווחת עבודות הטיפול הן מהנות

26 ראו למשל Carlson and Lynch 2017; Kan et *al.* 2011; Bianchi et *al.* 2012.

ומחזקות את הקשר בין הורים לילדיהם. הבחנה זו מוסברת בספרות בכך שהמשמעות של עבודות אלו שונה עבור נשים ועבור גברים, וכן כי במרבית המדינות ובלי קשר למגדר, אנשים מקדישים שעות רבות יותר לעבודות בית בהשוואה לטיפול בילדים (Bianchi et al. 2012; Raz-Yurovich 2016). עם זאת, בתיאור סדר יומן והמשמעויות הנלוות לפעילויות השונות שהן מבצעות, מרואיינות תיארו סבך מורכב ומעורבב של פעילויות המתרחשות במקביל, ללא סימון ברור של גבולות ביניהן. חלק מהמרואיינות ייחסו משמעויות של טיפול, נתינה והשקעה גם למה שמתואר בספרות כ"עבודת בית", ובמיוחד לבישול אוכל לילדים, שנחשב למרכיב מרכזי בטיפול בהם. היו שתיארו את עבודת הטיפול בילדים, כולל הקראת סיפור, כעבודה רוטינית, משעממת ומעייפת. טשטוש זה מתקשר לשינויים שחלו באידיאל האם הטובה עם הטמעתה של מדיניות ניאו־ליברלית (Herbst 2013), שינויים שהרחיבו את האחריות האמהית, הכוללת שלושה תחומים הדורשים השקעת זמן מרובה: אחריות אמהית כללית לטיפול בילדים ובבני משפחה תלויים אחרים - אידיאל האם הטובה; אחריות אמהית להשכלתם ולהישגיהם הלימודיים של הילדים, למשל על ידי מעורבות בבית הספר; ואחריות אזרחית הניכרת בהשתתפות יציבה בשוק העבודה - אידיאל העובדת הטובה (Lavee and Benjamin 2015). ריבוי המחויבויות הנובעות מאידיאולוגיית האם הטובה משתקף במחקר בתחושת העומס שאמהות רבות חוות, הן במובן הפיזי והן במובן הרגשי. האם נתפסת אחראית הן לטיפול הפיזי בילדים, הן לרווחתם הנפשית והן להצלחתם בלימודים. כך למשל, בתרבות המייחסת חשיבות רבה לתזונה "נכונה" ו"בריאה" לילדים כבסיס להתפתחות תקינה, הכנת מזון ביתי ובריא מובנית כחלק חשוב מאמהות טובה. אם כן, דברי המרואיינות והמשמעויות שייחסו לפעילויות השונות המוגדרות עבודות שקופות מצביעים על הצורך בהמשגה תיאורטית חדשה, שתביא בחשבון דווקא את הביצוע הבו־זמני של עבודות אלו, את ריבוי המשמעויות שלהן ואת היותן משתנות בהתאם לזמן, למקום ולהקשר החברתי.

הנקודה השנייה המצריכה דיון מחודש היא טשטוש הגבולות בהבחנה בין עבודה בשכר לעבודה שאינה בשכר (Kaplan Daniels 1987). כאמור, הגדרנו עבודות שקופות כעבודות שאינן מקבלות הכרה ותגמול כספי. בהקשר זה עולה מהראיונות הבחנה בין פעילויות שלגיטימי לבקש עליהן תגמול כספי (פרטי או מדינתי) לבין אלה הנתפסות כפעילויות שצריכות להישאר מחוץ להגיון השוק. בעוד ניקיון הבית נתפס כפעילות שלגיטימי למסור למיקור חוץ, עלתה התנגדות נחרצת לקבלת תגמול כספי על עבודת האמהות הנעשית בספירה הפרטית. ואולם מבט מעמיק מלמד כי הפרקטיקה הטיפולית עצמה אינה זאת שמסמנת את גבול ההתערבות והתגמול הכספי, שכן המרואיינות ראו בתשלום על חופשת לידה או על מעונות יום חלק לגיטימי ובלתי נפרד מאחריות המדינה. המחקר מצביע אפוא על טשטוש ההפרדות בין התערבות לאי־התערבות המדינה ובין מתן תגמול כספי לבין דחייה מוחלטת שלו ביחס לסוגים שונים של עבודה שקופה. טשטוש זה נובע מכך שהגבולות בין התערבות לאי־התערבות מדינתית הם תלויי הקשר חברתי ותרבותי. בהקשר הישראלי גבולות אלו השתנו עם התחזקות הניאו־ליברליזם ועם השינויים שחלו באידיאל האמהות הטובה (Herbst 2013; Lavee 2016).

לסיכום, ייחודו של מחקר זה נעוץ בחשיפת המורכבות וריבוי המופעים של עבודות שקופות בחייהן של נשים בחברה הישראלית של ימינו. אלה באים לידי ביטוי הן בסוגים מרובים של פעילויות שהציגו המרואיינות בתארן את סדר יומן, הן בביצוען לאורך רוב שעות היממה, הן בהיותן של עבודות שקופות מרכיב מרכזי בזהות המגדרית של נשים בשלבי חיים שונים ובקבוצות חברתיות מגוונות, והן בביצוען הבו־זמני של עבודות שקופות, ללא הבחנה ברורה בין הספירות. מדברי המרואיינות עולה כי התפיסה של עבודות הבית כ"לא עבודה", וכעבודה שאינה יצרנית וערכה אינו ידוע ואינו מחושב כלכלית, היא דפוס חברתי עמוק ויסודי המאפיין עדיין את החברה בישראל בימינו. אנו סבורות כי השקפת העולם הניאו־ליברלית, המגדירה את האמהוּת כמשימה, מחזקת את תפיסתן של אמהוֹת שעבודות הבית הן באחריותן הבלעדית ובד בבד גם בסיס להגדרת זהותן המגדרית. כך, החבירה בין אידיאולוגיית האמהוּת הטובה למסרים הניאו־ליברליים מצרה את היכולת לראות מודלים אחרים. באופן פרדוקסלי, דווקא משום שהפרקטיקות המרכיבות את סדר יומן של נשים בישראל, כגון טיפול בבני משפחה, ניקיון ותחזוקת הבית, אינן מוגדרות כחלק מפעילות השוק, נשים למעשה תומכות בשימור הסדר הפוליטי והכלכלי הקיים, שבו הרווח הכספי הוא הקובע. רק מעט מהנשים ומהגברים שהשתתפו במחקר חתרו תחת מוסכמות אלו ומיאנו לשתף פעולה באופן מלא עם התפיסות הניאו־ליברליות; קולות מעטים אלו הם חשובים על מנת להזכיר שיש אפשרויות נוספות וניתן לעצב סדר חברתי־כלכלי.

עולם הפרשנויות שאליו נחשפנו בראיונות הקבוצתיים מחייב מחקר המשך על מנת להעמיק את הדיון בהיבטים שונים של עבודות שקופות בהקשרים חברתיים מגוונים - למשל מעמד כלכלי ומבנים משפחתיים מגוונים - שלא התאפשר לדון בהם בהרחבה במסגרת מחקר זה. חשוב לציין שמעבר לדיון מחקרי ומדעי, דרוש במיוחד דיון בנושא בקרב קובעי המדיניות. ממצאי המחקר הנוכחי מספקים לקובעי המדיניות כלים להבנת המציאות הקיימת והמלצות לשינוי. בעזרת הממצאים יוכלו קובעי המדיניות להעריך את תרומתה של העבודה השקופה של נשים להתנהלות התקינה של המדינה וכלכלתה ולהבין את ההשלכות של המשך המצב הקיים על מעמדן המשפחתי, החברתי והכלכלי של נשים. לשני הרכיבים חשיבות רבה בעיצובה של מדיניות לשינוי המצב הזה.

תובנות אלו מספקות תמונת מצב רחבה של הקשר בין משפחה-עבודה ואי־שוויון מגדרי, אך מנגד הן מצביעות על הצורך בפיתוח מדדים למחקר המשך שיתמקדו בזיהוי הפער המגדרי בהיבטים השונים של עבודות שקופות. הפרק הבא יוקדש לדיון במדדים אלו וכן להמלצות למדיניות העולות ממחקר זה.

ה. המלצות

1. המלצות למדידה של עבודות שקופות

במוקד הדיון הסוציולוגי העוסק ביחסי עבודה-משפחה בכלל ובחלוקת עבודה בפרט ניצבת גישה המשלבת בין הרמה המיקרו־פרשנית לרמת המקרו המבנית ובין מחקר איכותני למחקר כמותני.[27] התרומה היישומית המרכזית של המחקר שלנו היא יצירת אינדיקטורים (מדדים) למדידת עבודה שקופה בישראל על בסיס המחקר האיכותני. בחלק זה של הדוח נפרט על המחשבה שהושקעה בפיתוח קריטריונים ומדדים כמותניים האומדים בצורה רגישה ותקפה יותר מגוון היבטים של עבודות שקופות. המטרה היא ליצור מדדים שישתלבו באיסוף הנתונים הרשמיים על עבודה במדינת ישראל, או במילים אחרות - להביא לכך שהנתונים הרשמיים על עבודה מטעם המדינה יכללו מידע על עבודה שקופה.

כדי לקדם את החשיבה על פיתוח מדידה כמותנית של עבודות שקופות ערכנו יום עיון בהשתתפות חוקרות מהאקדמיה, פעילות בארגונים פמיניסטיים ונשים בתפקידים רלוונטיים במוסדות המדינה (משרדי ממשלה, ביטוח לאומי).[28] בפתח יום העיון הוצגו ממצאים עיקריים מהמחקר עצמו, נסקרה המדידה הקיימת של עבודה שקופה והוצגה בחינה השוואתית של המדיניות בנושא במדינות שונות בעולם.

בהתבסס על הראיונות הקבוצתיים ועל עבודה שנעשתה בעקבותיהם ביום העיון, גיבש צוות המחקר את ההמלצות הבאות בדבר מדידה של עבודות שקופות בישראל.

עקרונות כלליים

אנו ממליצות שמדידה של עבודות שקופות תביא בחשבון את העקרונות והשיקולים הבאים:

1. **שיטת המדידה**: נמצא כי המידע המופק מסקר תקצוב זמן הוא בעל התוקף הרב ביותר במחקרים על עבודות שאינן בשכר.[29]

2. **ריבוי מרכיבים של עבודות שקופות**: על כלי המדידה לכלול כמה שיותר היבטים של עבודות שקופות (ממדים טיפוליים, תחזוקתיים, רגשיים וכדומה), כולל עבודה שקופה שמתבצעת במקומות העבודה ובשלבים שונים של החיים (לא רק טיפול בילדים קטנים אלא גם טיפול בהורים מזדקנים ובנכדות/ים).

27 Short *et al*. 2002; Garey and Hansen 2011; Bianchi *et al*. 2012

28 לרשימת המשתתפות ביום העיון ראו נספח ג.

29 גרוס וסבירסקי 2002; Grzela and Bouchard-Bianchi *et al*. 2012; Coltrane 2000; Hook 2010; Lachance 2010.

3. **ההקשר ההשוואתי**:

א. כלי מדידה שיפותחו צריכים להיות רגישים להקשר הישראלי (למשל לאפשר השוואה בין קבוצות בחברה בישראל ולהתמודד עם שיעורי היענות משתנים בהתאם לשייכות הקבוצתית, ראו Luxton 1997), אך בה בעת לאפשר השוואה בין מדינות (לדוגמה Hook 2010).

ב. המתודולוגיה והכלים לאומדן של עבודות שקופות צריכים לכלול **השוואה לאורך זמן** לצורך זיהוי מגמות שינוי - למשל סקר תקצוב זמן שחוזר על עצמו אחת לשלוש שנים, מודולה (תבנית) קבועה של שאלות על עבודות שקופות בגרעין הקבוע של הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס) וכיוצא בזאת.

ג. המדידה צריכה לאפשר השוואות בין עבודות שקופות של נשים לאלה של גברים וכן בין סוגים שונים של משפחות.

4. **התבססות על נתונים קיימים**:

א. המדדים החדשים צריכים להשתלב במערכים קיימים של איסוף נתונים. למשל, ביצוע חוזר אחת לשלוש שנים של הסקר החברתי של הלמ"ס בנושא משפחה (בוצע לאחרונה ב־2009), הכללת מודולה קבועה של שאלות על עבודות שקופות בסקרי הלמ"ס.

ב. המדדים החדשים צריכים לבחון באופן שיטתי את מאגרי המידע הקיימים במוסדות המדינה השונים (משרדי הממשלה, בנק ישראל, ביטוח לאומי, הלמ"ס, מס הכנסה ועוד) על מנת לאתר בהם נתונים קיימים שנאספים דרך קבע על ידי הגופים השונים והם רלוונטיים כאומדנים של עבודות שקופות. לשם כך נדרשות סינרגיה ועבודת תיאום בין הגופים השונים בכל תחומי המדידה.

ג. המדדים צריכים לבחון אם מופיעים נתונים רלוונטיים בסקרים בין־לאומיים שישראל משתתפת בהם, כגון ESS, ISSP ו־SHARE.[30]

המלצות לאומדנים

מתוך המחקר האיכותני ועל בסיס דברי המומחיות בתחום, ניתן לזהות מגוון של עבודות שקופות שיש לפתח עבורן אומדנים כמותניים. להלן רשימה חלקית המתמקדת בהיבטים של עבודות שקופות אשר אינם נמדדים כיום בהרחבה בעולם בכלל ובישראל בפרט:

30 SHARE (Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe), סקר בריאות, הזדקנות ופרישה באירופה) הוא פאנל רב־תחומי השוואתי ובין־לאומי האוסף נתוני מיקרו אורכיים על בריאות, מצב חברתי ורגשי ומעמד חברתי־כלכלי בקרב מבוגרים בני 50 ומעלה במדינות אירופה.

1. אומדן סובייקטיבי, מנקודת המבט של נשים, של עלות השכר של העבודה השקופה שהן מבצעות.

2. בניית כלי מדידה שיאפשר לאמוד באופן עדכני ובכמה שיטות את ערך עבודתה של עקרת הבית בישראל (בהמשך למחקרם של אנדבלד והלר 2017).

3. פיתוח מדדים של פער מגדרי הקשור לעומס:

א. זיהוי של שעות עמוסות במיוחד.

ב. מדידה של תחושת עומס סובייקטיבית.

ג. מדידה של "פסקי זמן משחררים" מעבודות הבית והטיפול.

ד. מדידה המבחינה בין עומס ללחץ בהקשר לאיזון בין עבודה למשפחה.

4. פילוח מגדרי של סוגיית האחריות לעבודות השקופות, כולל אחריות לניהול עבודות במיקור חוץ. האינדיקטורים צריכים לכלול פירוט על אחריות לתחומים כגון בריאות הילדים, חינוך, השתתפות בפעילות בבית הספר, ועד הורים, הסעות.

5. מיקור חוץ של עבודות שקופות:

א. יש לבחון אילו תחומים של עבודות שקופות מופנים למיקור חוץ ואילו אינם מופנים (למשל ניקיון, כביסה, בישול, שיעורי בית, טיפול ברכב).

ב. יש לבחון לאורך זמן אם חל שינוי בהיקפי ובתחומי מיקור החוץ.

6. מדידת הפער המגדרי בתחושת המחויבות לתפקיד המפרנס/ת.

7. פיתוח מדדים הרגישים להבחנות בין קבוצות גיל ובין שלבים שונים במסלול החיים.

8. מדידת הפער המגדרי בטיפול בנכדים/ות ובתחושה הסובייקטיבית של עומס רגשי הנובעת מטיפול זה.

9. מדידת סוגים שונים של מנגנוני פיקוח המופעלים על הורים ובחינה עד כמה הם ממוגדרים.

10. מדידה של פער מגדרי בביצוע עבודות שקופות במקום העבודה ובזיהוין ככאלה, בעקבות הקושי של כמה מהמרואיינות לזהות את הפער בין מה שמוגדר כחלק מדרישות העבודה לבין מה שמוגדר מחוצה להן.

11. מדידה השוואתית של העבודה השקופה שמבצעים שני בני זוג באותו משק בית.

12. אומדן כמותני של פתרונות שונים שנשים מעדיפות בהקשר הספציפי של מעמדן של עקרות בית (למשל מודל פנסיה מועדף).

13. מדידה מהימנה של שעות עבודה בשכר לאורך כל שעות היום, כולל עבודה הנעשית מהבית במהלך השבוע ובסוף השבוע.

14. מדידת פערי שכר מלאים בין נשים לגברים, הכוללת את ערכן של העבודות השקופות.

15. מדידה מקיפה של בו־זמניות בפילוח מגדרי: כמה משימות נעשות במקביל.

16. מדידה של מרכיב העבודה הרגשית בעבודות השקופות (למשל הזמן שמושקע בתמיכה בילדים, בקולגות, בחברים).

2. המלצות למדיניות

בעקבות ממצאי המחקר והדיונים שנערכו בסדנה וביום העיון, התגבשו כמה עקרונות למדיניות:[31]

1. המדיניות החברתית לשילוב הוגן ושוויוני של נשים בשוק העבודה בישראל חייבת להתמודד עם נטל העבודות השקופות המוטל כיום ברובו על כתפי נשים. נטל זה הוא אחד המנגנונים המשפיעים ביותר על עיצוב מעמדן של נשים בחברה".

2. הגדרה מחודשת של יחסי מדינה-שוק-משפחה: על מנת לחולל שינוי ולהפוך את העבודות השקופות לנראות דרוש שינוי יסודי במשטר הרווחה בישראל, כלומר שינוי ביחסים בין המדינה, המשפחה ושוק העבודה. לפי הנחת היסוד השלטת בעידן הניאו־ליברלי, המדינה מאפשרת לכוחות השוק לפעול במגוון דרכים המשמרות את מעמדן המוכפף של נשים בחברה על ידי הבנייתן של עבודות שקופות ככאלה. כדי להשיג את השינוי הדרוש יש לערער על הנחת יסוד זו ועל סדר העדיפויות הקיים ולהציב במרכז הבימה את האחריות החברתית והמדינתית לעבודות השקופות:

31 בכתיבת חלק זה התבססנו גם על המחקרים הבאים: אנדבלד וגוטליב 2013; שטייר והרצברג 2013; דגן־בוזגלו וחסון 2015; Lavee and Benjamin 2015; Mandel 2012; Nagar-Ron 2014; Moss 2015.

א. יש להחזיר את האחריות לחינוך הפורמלי מעמותות והורים אל בתי הספר, הרשות המקומית והמדינה, ובמקביל לפעול לחיזוק איכותה של מערכת החינוך ולהקצאת המשאבים הציבוריים הדרושים לשם כך.

ב. יש להפוך את החינוך עד גיל שלוש לחינוך במימון ציבורי (ולא במימון פרטי כפי שהוא כיום), ובד בבד להבטיח חינוך איכותי בגיל זה.

ג. יש לפעול להתאמה מרבית בין ימי הפעילות ושעות הפעילות של מערכת החינוך לבין אלה של שוק העבודה (למשל אורך יום העבודה ויום הלימודים ומספר ימי החופשה).

ד. יש לפעול לקידום אחריות המדינה להפעלת בתי אבות משופרים.

3. מדיניות רגישה מגדרית: המדיניות הקיימת מבטאת עיוורון מגדרי. מדיניות שמטרתה לקדם שוויון מגדרי בחברה חייבת להביא בחשבון את יחסי הכוח המגדריים. בהקשר זה דרושה מדיניות שתקדם שוויון בין נשים לגברים בעבודות הבית והטיפול בילדים. דוגמה לכך היא עידוד פעיל של אבות לצאת ל"חופשת הורים" (חופשת לידה): מחקרים מצאו שמדיניות המעודדת אבות ליטול חלק פעיל בטיפול בילדיהם היא אפקטיבית רק כאשר חופשת ההורים ניתנת לכל אחד מההורים בנפרד ואינה ניתנת להעברה ביניהם. לעומת זאת, כאשר חופשת ההורים ניתנת על בסיס משפחתי, על פי רוב האמהות הן אלו שיוצאות לחופשה ואילו שיעור האבות היוצאים לחופשה הורים נמוך.

4. מדיניות רגישה למיקומים חברתיים מגוונים: מתוך הכרה בצורכיהן השונים של נשים ממיקומים חברתיים שונים, וכיוון שמדיניות המתאימה בהקשר חברתי מסוים לא תמיד מצליחה בהקשר אחר, יש לעצב "חבילות מדיניות" שונות המותאמות לנשים מקבוצות שונות. בעיצוב דיפרנציאלי כזה יש לתת את הדעת לכמה עניינים חשובים:

א. מחצית מעקרות הבית בישראל חיות בעוני. חיוב עקרות בית בתשלום דמי ביטוח לאומי יכביד על משק הבית שלהן והן עשויות לצבור חובות לאורך השנים.

ב. מדיניות רגישה צריכה להעניק לעקרות הבית זכויות וביטחון סוציאלי **ללא תוספת תשלום מצדן**, מתוקף היותן אזרחיות ומתוקף העבודה (השקופה) שהן מבצעות במשק הבית.

ג. שוק העבודה המעורער של ימינו מתאפיין בחוסר יציבות תעסוקתית. נוסף על כך לאורך השנים ניכרת ירידה בשיעורי התעסוקה של נשים בעלות השכלה נמוכה מהשכלה תיכונית. לפיכך יש לפעול ליצירת מקומות עבודה עם תנאי העסקה הולמים, שיאפשרו לנשים אלו להשיג עצמאות כלכלית.

5. מדיניות רגישה לשלבי החיים (life course): ההיקף והאופי של העבודות השקופות משתנים לאורך מסלול החיים. לצבירה של שעות העבודה השקופה לאורך מסלול החיים יש משמעות מרחיקת לכת מבחינת הפנסיה, שכן ככל שהיקף העבודה השקופה (שאינה מתוגמלת בשכר) רחב יותר, כך הבסיס לחישוב דמי הפנסיה יהיה קטן יותר. על כן, לצד עיסוק בסוגיות כמו טיפול בילדים ובמשק הבית, המדיניות כלפי העבודות השקופות חייבת לכלול התייחסות לסוגיות של פנסיה, טיפול בנכדים וטיפול בבני משפחה מבוגרים. נוסף על כך, יסודות מסוימים בתוך מערכת הפנסיה עצמה מגבירים את האי־שוויון המגדרי בגיל המבוגר. לדוגמה, שיטת החישוב של הקִצבה הפנסיונית, המשתמשת בלוחות תוחלת חיים נבדלים לגברים ולנשים, עלולה לפגוע בנשים: מאחר שתוחלת החיים הממוצעת של נשים גבוהה יותר, הן נדרשות להפריש שיעור גבוה יותר ממשכורתן, או לחלופין, הן מקבלות גמלה חודשית נמוכה יותר. לכן יש לחשוב מחדש על שיטת החישוב של הקצבה הפנסיונית.

6. תיעוד ומדידה של פעילויות ללא שכר, הן מבחינת ההיקף והן מבחינת תרומתן הכלכלית למשק ולחברה: היעדר מדידה של עבודות שקופות הוא מנגנון התורם לשימור האי־שוויון המגדרי, שכן הוא אינו מאפשר להביא בחשבון את העבודות השקופות כגורם בתכנון המדיניות. לכן מדידה תקופתית של העבודות השקופות היא שלב ראשון והכרחי לקראת הפיכתן לנראות וטיפול בהשלכותיהן.

7. קידום אסטרטגיה של הטמעת חשיבה מגדרית במדיניות הכלכלית: יש לקדם ניתוח של מדיניות כלכלית בתחומים שונים מנקודת המבט של חלוקת העבודה המגדרית הן בספרה הציבורית והן בספרה הפרטית. למשל, ניתוח שבוחן כיצד המחסור בשירותי חינוך, בריאות או סיעוד משמר את התלות של משפחות בעבודתן השקופה של נשים ומצמצם את נגישותן של נשים לשוק העבודה.

8. קידום שקיפות וחשיפת ידע: תנאי בסיסי לשינוי חברתי הוא מודעות לחלופות השונות הניצבות לפני כל פרט בחברה. לפיכך יש לפעול לקידום השקיפות ולחשיפת נשים לידע בדבר האפשרויות העומדות לרשותן במדיניות הקיימת.

9. נדרש שיתוף פעולה ודיאלוג מתמשך בין מומחיות ומומחים מההמוסד לביטוח לאומי, מהלמ"ס, ממשרדי הממשלה, מארגוני החברה האזרחית ומהאקדמיה על מנת לקדם ולהטמיע מדיניות חדשנית כפי שפורט לעיל.

רשימת המקורות

אנדבלד, מירי, ודניאל וגוטליב, 2013. **מעמדן הכלכלי־חברתי של נשים בישראל 1997-2011**, **מחקרים לדיון** 113, ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

אנדבלד, מירי, ואורן הלר, 2017. "הערך הכספי של עבודת עקרת הבית", **מחקרים לדיון** 126, ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

ברקוביץ, ניצה, 1996. "על 'עקרת הבית והחשבונאות הלאומית'", **תיאוריה וביקורת** 9 (חורף), עמ' 189-197.

–, 1999. "'אשת חיל מי ימצא?': נשים ואזרחות בישראל", סוציולוגיה ישראלית ב(1), עמ' 277-317.

גרוס, ג'וסלין, וברברה סבירסקי, 2002. "סקרי תקצוב זמן ושוויון בין מיגדרי", תל אביב: מרכז אדוה.

דגן־בוזגלו, נוגה, ויעל חסון, 2015. "מדיניות לצמצום פערי שכר מגדריים: מבט בינלאומי", תל אביב: מרכז אדוה.

דונת, אורנה, 2010. "פרו־נטליזם סדוק: נרטיבים של הולדה ואי־הולדה בישראל", סוציולוגיה ישראלית, יא(2), עמ' 417-440.

הרצוג, חנה, 1994. **נשים ריאליות: נשים בפוליטיקה המקומית בישראל**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

–, 1995. "'עיוורון מינים'? נשים בחברה ובעבודה", אלקנה מרגלית (עורך), **יזמה לצדק חברתי: ישראל אל שנות ה־2000**, גבעת חביבה: יד יערי, עמ' 67-82.

–, 2009. "מהו הפוליטי: מבטים פמיניסטיים", **תיאוריה וביקורת** 34 (אביב), עמ' 155-163.

יזרעאלי, דפנה, 1999. "המיגדור בעולם העבודה", דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן־כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נוה, סילביה פוגל־ביז'אוי, מין מגדר פוליטיקה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

סער, עמליה, 2010. "יזמות זעירה של נשים כמסלול ניעות חברתית, מספר היבטים פרדוקסליים", **סוציולוגיה ישראלית** יא(2), עמ' 441-462.

פולברה, ננסי, 1996. "עקרת הבית והחשבונאות הלאומית", תיאוריה וביקורת 9 (חורף), עמ' 175-188.

פרידן, בטי, 2006 [1963]. "הבעיה שאין לה שם (מתוך המסתורין הנשי)", דלית באום, דלילה אמיר, רונה ברייר־גארב, יפה ברלוביץ, דבורה גריינימן, שרון הלוי, דינה חרובי, סילביה פוגל־ביז'אוי (עורכות), **ללמוד פמיניזם: מקראה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 48-61.

פרייזר, ננסי, 2017. "פמיניזם, קפיטליזם וערמת ההיסטוריה", רונה ברייר־גארב, דנה אולמרט, ארנה קזין ויופי תירוש (עורכות), **קפיטליזם ומגדר: סוגיות פמיניסטיות בתרבות השוק**, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 393-412.

צ'ודורו, ננסי, 2007 [1978]. "שעתוק האמהות: פסיכואנליזה והסוציולוגיה של המיגדר", ניצה ינאי, תמר אלאור, אורלי לובין, חנה נוה ותמי עמיאל־האוזר (עורכות), **דרכים לחשיבה פמיניסטית: מקראה**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 86-135.

צמרת־קרצ'ר, הגר, חנה הרצוג, נעמי חזן, יוליה בסין, הדס בן אליהו ורונה ברייר־גארב, 2016. **מדד המגדר: אי־שוויון מגדרי בישראל 2016**, ירושלים: מכון ון ליר.

שטייר, חיה, 2010. "סוף עידן 'המפרנס היחיד': משפחות עם שני מפרנסים בישראל", ורדה מילבאואר וליאת קוליק (עורכות), **משפחות עובדות: הורים בשוק העבודה בישראל, היבטים כלכליים, חברתיים ומשפטיים**. ראשון לציון: פלס, עמ' 17-45.

שטייר, חיה, ואפרת הרצברג, 2013. "נשים בשוק העבודה: השפעת ההשכלה על דפוסי התעסוקה ועל השכר", דן בן־דוד (עורך), **דוח מצב המדינה: חברה כלכלה ומדיניות 2013**, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, עמ' 185-211.

Barbour, Rosaline, 2008. *Doing Focus Groups*, London: Sage.

Baxter, Janean, 2000. "The Joys and Justice of Housework, " Sociology 34(4), pp. 609–631.

Bianchi, Suzanne M., Melissa A. Milkie, Liana C. Sayer, and John P. Robinson, 2000. "Is Anyone Doing the Housework? Trends in the Gender Division of Household Labor," *Social Forces 79, pp. 191–228.*

Bianchi, Suzanne M., Liana C. Sayer, Melissa A. Milkie, and John P. Robinson, 2012. "Housework: How Did, Does or Will Do It and How Much Does It Matter?" Social Forces 91(1), pp. 55–63.

Bittman, Michael, Paula England, Liana Sayer, Nancy Folbe, and George Matheson, 2003. "When Does Gender Trump Money? Bargaining and Time in Household Work," American Journal of Sociology 109(1), pp. 186–214.

Braun, Virginia, and Victoria Clarke, 2006. "Using Thematic Analysis in Psychology," Qualitative Research in Psychology 3(2), pp. 77–101.

Brines, Julie, 1994. "Economic Dependency, Gender, and the Division of Labor at Home," American Journal of Sociology 100(2), pp. 652–688.

Carlson, Daniel L., and Jamie L. Lynch, 2017. "Purchases, Penalties, and Power: The Relationship between Earnings and Housework," Journal of Marriage and Family 79, pp. 199–224.

Carré, Françoise, 2010. "A Review On: Formal and Informal Work: The Hidden Work Regime in Europe," Contemporary Sociology 39(6), pp. 732–733.

Coltrane, Scott, 2000. "Research on Household Labor: Modeling and Measuring the Social Embeddedness of Routine Family Work," Journal of Marriage and the Family 62, pp. 1208–1233.

Coltrane, Scott, and Michele Adams, 2001. "Men's Family Work: Child–Centered Fathering and the Sharing of Domestic Labor," in Rosanna Hertz and Nancy L. Marshall (eds.), Working Families, Berkeley: University of California Press, pp. 72–99.

Craig, Lyn, and Killian Mullan, 2011. "How Mothers and Fathers Share Childcare: A Cross–National Time–Use Comparison," American Sociological Review 76(6), pp. 834–861.

Daly, Mary, and Jane Lewis, 2000. "The Concept of Social Care and the Analysis of Contemporary Welfare States," British Journal of Sociology 51(2), pp. 281–298.

Fuwa, Makiko, 2004. "Macro-Level Gender Inequality and the Division of Household Labor in 22 Countries," *American Sociological Review* 69, pp. 751-767.

Garey, Anita Ilta, and Karen V. Hansen, 2011. "Introduction: An Eye on Emotion in the Study of Families and Work," in Anita Ilta Garey and Karen V. Hansen (eds.), *At the Heart of Work and Family: Enganging the Ideas of Arlie Hochschild,* New Brunswich: Rutgers University Press, pp. 1–14.

Gershuny, Jonathan, and Atttracta Harms, 2016. "Housework Now Takes Much Less Time: 85 Years of US Rural Women's Time Use," Social *Forces* 95(2), pp. 503–524.

Gershuny, Jonathan, and John Robinson, 1988. "Historical Changes in the Household Division of Labor," *Demography* 25(4), pp. 537–552.

Gerstel, Neomi, 2000. "The Third Shift: Gender and Care Work Outside the Home," Qualitative Sociology 23(4), pp. 467–483.

Gibbs, Anita, 2012. "Focus Groups and Group Interviews," in James Arthur, Michael Waring, Robert Coe, and Larry V. Hedges (eds.), Research Methods and Methodologies in Education, London: Sage, pp. 186–192.

Hartmann, Heidi, 1981. "The Family as the Locus of Gender, Class and Political Struggle: The Example of Household," Signs 6(3), pp. 366–394.

Hatton, Erin, 2017. "Mechanisms of Invisibility: Rethinking the Concept of Invisible Work," Work, Employment and Society 31(2),pp. 1–16.

Hays, Sharon, 1996. The Cultural Contradictions of Motherhood. New Haven: Yale University Press.

Heising, Jan Paul, 2011. "Who Does More Housework: Rich or Poor? A Comparison of 33 Countries," American Sociological Review 76(1), pp. 74–99.

Hennessy, Judith, 2009. "Morality and Work– Family Conflict in the Lives of Poor and Low Income Women," The Sociological Quarterly 50(4), pp. 557–580.

Herbst, Anat, 2013. "Welfare Mom as Warrior Mom: Discourse in the 2003 Single Mothers' Protest in Israel," Journal of Social Policy 42, pp. 129–145.

Hochschild, Arlie (with Anne Machung), 1989. The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home, New York: Avon Books.

Hook, Jennifer L., 2006. "Care in Context: Men's Unpaid Work in 20 Countries, 1965–2003," American Sociological Review 71, pp. 639–660.

–, 2010. "Gender Inequality in the Welfare State: Sex Segregation in Housework: 1965–2003," American Journal of Sociology 115(5), pp. 1480–1523.

Hopkins, Peter E., 2007. "Thinking Critically and Creatively About Focus Groups," Area 39(4), pp. 528–535.

Ivanoff, Synneve Dahlin, and John Hultberg, 2006. "Understanding the Multiple Realities of Everyday Life: Basic Assumptions in Focus–Group Methodology," Scandinavian Journal of Occupational Therapy 13(2), pp. 125–132.

Jensen, Per H., Birgit Pfau–Effinger, and Lluís Flaquer, 2009. "The Development of Formal and Informal Work in the Work–Welfare Arrangements of European Societies," in Birgit Pfau–Effinger, Lluís Flaquer, and Per H. Jensen (eds.), Formal and Informal Work: The Hidden Work Regime in Europe, New York: Routledge, pp. 3–20.

Kan, Man Yee, Oriel Sullivan, and Jonathan Gershuny, 2011. "Gender Convergence in Domestic Work: Discerning the Effects of Interactional and Institutional Barriers in Large–scale Data," Sociology 45(2), pp. 234–251.

Kaplan Daniels, Arlene, 1987. "Invisible Work," Social Problems 34(5), pp. 403–415.

Krueger, Richard, and Mary Anne Casey, 2009. Focus Groups: A Practical Guide

for Applied Research (4th ed.), Thousand Oaks, CA: Sage.

Lachance–Grzela, Mylène, and Geneviève Bouchard, 2010. "Why Do Women Do the Lion's Share of Housework? A Decade of Research, *"Sex Roles 63, pp. 767–780.*

Lavee, Einat, 2016. "The Neoliberal Mom: How a Discursive Coalition Shapes Low-Income Mothers' Labor Market Participation, *"Community, Work & Family 19(4), pp. 501–518.*

Lavee, Einat, and Orly Benjamin, 2015. "Working-Class Mothers' School Involvement: A Class-Specific Maternal Ideal? *" The Sociological Review 63, pp. 608–625.*

Lavee, Yoav, and Ruth Katz, 2002. "Division of Labor, Perceived Fairness, and Marital Quality: The Effect of Gender Ideology, *"Journal of Marriage and Family 64, pp. 27–39.*

Lewin-Epstein, Noah, Haya Stier, and Michael Braun, 2006. "The Division of Household Labor in Germany and Israel, *"Journal of Marriage and Family 68, pp. 1147–1164.*

Liamputtong, Pranee, 2011. Focus Group Methodology: Principle and Practice, London: Sage.

Luxton, Meg, 1997. "The UN, Women, and Household Labour: Measuring and Valuing Unpaid Work, *"Women's Studies International Forum 20(3), pp. 431–439.*

Mack, Natasha, Cynthia Woodsong, Katheleen M. MaCqueen, Greg Guest, and Emily Namey, 2005. *Qualitative Research Methods: A Data Collector's Field Guide*, Research Triangle Park, NC: Family Health International.

Mandel, Hadas, 2012. "Winners and Losers: The Consequences of Welfare State Policies for Gender Wage Inequality, *"European Sociological Review, 28(2), pp. 241–262.*

Montell, Frances, 1999. "Focus Group Interviews: A New Feminist Method, *"NWSA Journal 11(1), pp. 44–71.*

Moss, Peter, 2015. 11*th International Review of Leave Policies and Related Research*, London: International Network on Leave Policies and Research.

Nagar-Ron, Sigal, 2014. "Rethinking Employment Opportunities on the Periphery: Employment Opportunities of Mizrahi Women in Low Status Positions in a Southern Israeli Development Town, *"Hagar 1(2), pp. 38–59.*

OECD, 2017. "OECD Family Database," Paris: OECD.

Offer, Shira, and Barbara Schneider, 2010. "Revisiting the Gender Gap in Time-Use Patterns: Multitasking and Fathers in Dual-Earner Families, *"American Sociological Review 76(6), pp. 809–833.*

Orloff, Ann Shola, 2001. "Ending the Entitlements of Poor Single Mothers," in Nancy J. Hirschmann and Ulrike Liebert (eds.), *Women and Welfare: Theory and Practice in the United States and Europe,* New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, pp. 133–159.

Raley, Sara, Suzanne M. Bianchi, and Wendy Wang, 2012. "When Do Fathers Care? Mothers' Economic Contribution and Fathers' Involvement in Child Care, *"American Journal of Sociology 117(5), pp. 1422 –1459.*

Raz-Yurovich, Liat, 2014. "A Transaction Cost Approach to Outsourcing by Households," *Population and Development Review* 40(2), pp. 293-309.

–, 2016. "Outsourcing of Housework and the Transition to a Second Birth in Germany, *"Population Research and Policy Review 35(3), pp. 401–417.*

Regev Messalem, Shiri, 2013. "Claiming Citizenship: The Political Dimension of Welfare Fraud, *"Law & Social Inquiry 38(4), pp. 993–1018.*

Sayer, Liana, 2007. "More Work for Mothers? Trends and Gender Differences in Multitasking," in Tanja van der Lippe and Pascale Peters (eds.), *Competing Claims in Work and Family Life,* Cheltenham: Edward Elgar, pp. 41–55.

Short, Susan E., Feinian Chen, Barbara Entwisle, and Zhai Fengying, 2002. "Maternal Work and Child Care in China: A Multi-Method Analysis, *"Population and Development Review 28(1), pp. 31–57.*

Stier, Haya, and Noah Lewin-Epstein, 2000. "Women's Part-Time Work and Gender Inequality in the Family," *Journal of Family Issues 21(3), pp. 390–410.*

–, 2007. "Policy Effects on the Division of Housework, *"Journal of Comparative Policy Analysis 9(3), pp. 235–259.*

Stier, Haya, Noah Lewin–Epstein, and Michael Braun, 2001. "Welfare Regimes: Family–Support Policies and Women's Employment Along the Life–Course," American Journal of Sociology 55(1), pp. 99–122.

Sullivan, Oriel, and Jonathan Gershuny, 2012a. "Relative Human Capital Resources and Housework: A Longitudinal Analysis," Sociology Working Papers, no. 2012–04, Oxford: University of Oxford.

–, 2012b. "Domestic Outsourcing and Multitasking: How Much Do They Really Contribute?" Sociology Working Papers, no. 2012–05, Oxford: University of Oxford.

Treas, Judith, and Sonja Drobnic (eds.), 2010. Diving the Domestic: Men, Women, & Household Work in Cross–National Perspective, Stanford: Stanford University Press.

West, Candace, and Don H. Zimmerman, 1987. "Doing Gender," Gender and Society 1(2), pp. 125–151.

Wilkinson, Sue, 1998. "Focus Group Methodology: a Review, *"International Journal of Social Research Methodology 1(3), pp. 181–203.*

Williams, Fiona, 2010. "Migration and Care: Themes, Concepts and Challenges, *"Social Policy and Society 9(3), pp. 385–396.*

Williams, Joan, and Rachel Dempsey, 2014. *What Works for Women at Work: Four Patterns Working Women Need to Know,* New York: New York University Press.

Yoon, Jayoung, 2014. "Counting Care Work in Social Policy: Valuing Unpaid Child–and Eldercare in Korea, *"Feminist Economics 20(2), pp. 65–89.*

נספח א: קבוצות המיקוד שהשתתפו במחקר

קבוצה	מועד	מספר משתתפות	מגורים	גיל המשתתפות	סטטוס תעסוקתי והשכלה	סטטוס משפחתי
קבוצת מבחן מקדים (pre-test), נשים בגיל ביניים ממעמד חברתי־כלכלי גבוה	אוגוסט 2016	7	יישובי קריית אונו והסביבה	55-45	השכלה אקדמית ותואר שלישי, עיסוקים פרופסיונליים	נשואות, אמהות לילדים ולבני נוער
חרדיות ממעמד חברתי־כלכלי בינוני־גבוה	ספטמבר 2017	7	ירושלים והסביבה	50-35	השכלה אקדמית, עיסוקים פרופסיונליים/ פרופסיונליים למחצה	נשואות/ גרושות, אמהות במשפחות מרובות ילדים
ערביות מיישובי הנגב ממעמד חברתי־כלכלי נמוך	ספטמבר 2017	6	יישובי הנגב	45-25	השכלה תיכונית/ תיכונית חלקית, רובן אינן מועסקות	נשואות/ גרושות, אמהות במשפחות מרובות ילדים
ערביות מצפון הארץ ממעמד חברתי־כלכלי בינוני־גבוה	אוקטובר 2016	10	שפרעם	55-35	השכלה תיכונית/ אקדמית, מועסקות, חלקן בעיסוקים פרופסיונליים	נשואות/ גרושות, אמהות לילדים בני 3-30
מבוגרות ממעמד חברתי־כלכלי נמוך	נובמבר 2016	7	שכונות דרום תל אביב והסביבה	70-60	השכלה תיכונית, לא מועסקות/ מטפלות בקשישים	נשואות/ גרושות/ אלמנות, אמהות וסבתות
צעירות ממעמד חברתי־כלכלי בינוני־גבוה	נובמבר 2016	5	יישובי השרון ותל אביב	40-30 (גילי "שיא העומס")	תואר שני, מועסקות בתפקידי ניהול	נשואות/ חיות בזוגיות, אמהות לילדים עד גיל 7
צעירות ממעמד חברתי־כלכלי בינוני־נמוך	נובמבר 2016	6	מרכז: בת ים, ראשון לציון והסביבה	35-25 (גילי "שיא העומס")	תואר ראשון, מועסקות בתפקידי מינהל ואדמיניסטרציה	נשואות, אמהות לילדים עד גיל 8
גברים, אבות לילדים צעירים	פברואר 2017	6	מרכז: יישובי ראשון לציון והסביבה	44-32 (גילי "שיא העומס")	השכלה תיכונית/ אקדמית, מועסקים במקצועות פרופסיונליים ובניהול	נשואים/ חיים בזוגיות, אבות לפעוטות ולילדים עד גיל 16
יהודיות אקדמאיות בגילי ביניים	פברואר 2017	7	צפון: יישובי חיפה והסביבה	50-34	תואר שני, מועסקות בתפקידים פרופסיונליים	נשואות/ חיות בזוגיות/ פרודות, אמהות לפעוטות ולילדים עד גיל 20

נספח ב: סדנת פיתוח מדיניות בנושא עבודות שקופות, ספטמבר 2016

רשימת המשתתפות

ד"ר מירי אנדבלד, מחלקת המחקר של המוסד לביטוח לאומי
ד"ר נטע ארנון־שושני, מכללת סמינר הקיבוצים
ד"ר ענת הרבסט, אוניברסיטת בר־אילן
ד"ר יעל חסון, מרכז אדוה
יהודית חסידה, דוקטורנטית, אוניברסיטת תל אביב
ד"ר מהא כרכבי סבאח, אוניברסיטת תל אביב ומרכז שוות, מכון ון ליר בירושלים
ד"ר עינת לביא, אוניברסיטת חיפה
סיגל נגר־רון, המכללה האקדמית ספיר
אסנת פלד־לוי, מחלקת המחקר של בנק ישראל
ד"ר טלי פפרמן, מרכז שוות, מכון ון ליר, אוניברסיטת תל אביב והטכניון
ד"ר עמית קפלן, המכללה האקדמית תל אביב-יפו
פרופ' חנה הרצוג, מרכז שוות, מכון ון ליר בירושלים
פרופ' נעמי חזן, מרכז שוות, מכון ון ליר בירושלים
הדס בן אליהו, מרכז שוות, מכון ון ליר בירושלים
רונה ברייר־גארב, מרכז שוות, מכון ון ליר בירושלים

נספח ג: יום עיון בנושא עבודות שקופות (10 יולי 2017, מכון ון ליר בירושלים)

תוכנית ורשימת המשתתפות

תוכנית יום העיון

11:00-13:00: הצגות פתיחה, שאלות ודיון

ד"ר עמית קפלן, מנהלת המחקר מטעם המכללה האקדמית תל אביב-יפו

סקירה תיאורטית בנושא מדידת עבודות שקופות

ד"ר מהא כרכבי סבאח, חוקרת ראשית במחקר על עבודות שקופות, מרכז שוות, מכון ון ליר ואוניברסיטת תל אביב

הצגת ממצאי המחקר

ד"ר יעל חסון, מרכז אדוה

סקירה השוואתית של מדיניות המדידה של עבודות שקופות בעולם

13:00-13:30: הפסקת צהריים

13:30-15:00: דיון מונחה סביב השאלות הבאות:

מהם המדדים הכמותניים בתחום העבודות השקופות (ותחומים קרובים/משיקים) שחסרים לכן היום במחקר, בעיצוב המדיניות ובאקטיביזם (מעבר לסקר תקצוב זמן)?

כלים ומתודולוגיות: מניסיוננכן, כיצד אתן מציעות למדוד את המידע החסר?

האם וכיצד אופני מדידה מסוימים רלוונטיים יותר או מסייעים יותר לעיצוב מדיניות?

רשימת המשתתפות

ד"ר ענת אורן, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' לאה אחדות, מכללת רופין ומכון ון ליר בירושלים
ד"ר מירי אנדבלד, המוסד לביטוח לאומי
קארין בלנרו, אוניברסיטת תל אביב
ד"ר אנסטסיה גורודזייסקי, אוניברסיטת תל אביב
מיכל גרא־מרגליות, שדולת הנשים
עו"ד קרן גרינבלט, קואליציית שותפות
מייסלון דלאשה, דוקטורנטית, אוניברסיטת תל אביב
ד"ר ענת הרבסט, אוניברסיטת בר־אילן
אפרת הרצברג, דוקטורנטית, אוניברסיטת תל אביב
ד"ר יעל חסון, מרכז אדוה
יהודית חסידה, דוקטורנטית, אוניברסיטת תל אביב
ד"ר הילה טל אביטן, משרד ראש הממשלה
מרים כבהא, נציבות שוויון הזדמנויות
ד"ר מהא כרכבי סבאח, מרכז שוות, מכון ון ליר ואוניברסיטת תל אביב
ד"ר עינת לביא, אוניברסיטת חיפה
ד"ר הדס מנדל, אוניברסיטת תל אביב
שמרית סלונים, מרכז שוות, מכון ון ליר
ד"ר טלי פפרמן, מרכז שוות, מכון ון ליר, אוניברסיטת תל אביב והטכניון
פרופ' מיכל פרנקל, האוניברסיטה העברית בירושלים
ד"ר הגר צמרת־קרצ'ר, מדגם
אתי קונור־אטיאס, מרכז אדוה
ד"ר עמית קפלן, המכללה האקדמית תל אביב-יפו ומרכז שוות, מכון ון ליר בירושלים
ד"ר ליאת רז־יורוביץ, האוניברסיטה העברית בירושלים
פרופ' חנה הרצוג, מרכז שוות, מכון ון ליר בירושלים
פרופ' נעמי חזן, מרכז שוות, מכון ון ליר בירושלים
רונה ברייר־גארב, מרכז שוות, מכון ון ליר בירושלים
הדס בן אליהו, מרכז שוות, מכון ון ליר בירושלים

מכון ון ליר בירושלים
THE VAN LEER JERUSALEM INSTITUTE
معهد فان لير في القدس

רחוב ז'בוטינסקי 43, ירושלים 9104001, ת"ד 4070, טל' 02-5605222; פקס 02-5619293
43 Jabotinsky St., Jerusalem 9104001, P.O.B. 4070, Tel. 972-2-5605222, Fax. 972-2-5619293
شارع جابوتنسكي 43 ، القدس 9104001 ، ص . ب . 4070 ، تلفون : 02-5605222 ، فاكس : 02-5619293
vanleer@vanleer.org.il • www.vanleer.org.il